योगरत्न समुच्चय of अनन्तकुमार -
Ed. by VA Ramaswami शास्त्री.
(Trivandrum Sanskrit Series
No. 152), Trivandrum, 1947.

(95)

Bill No. 3/07-08

202. ✓

2008-0369

हिदायत भी दी थी। परिक्षेत्र के पूर्व एसपी सुरक्षा जगल मौजूद ... मनचलों को पकड़कर हिदायत देने के बाद छोड़ दिया।
सीओ कैंट संसार सिंह ने जवानों के साथ कचहरी, अर्दली बाजार, ...बीर, चांदमारी, टकटकपुर आदी क्षेत्रों में रूट मार्च किया। इस दौरान ...कों पर अतिक्रमण किए लोगों को खदेड़ा।

...ल जेल के कैदी की मौत-कबीरचौरा अस्पताल में भर्ती सेंट्रल जेल के ... कप्तान सिंह (80वर्ष) की शुक्रवार को उपचार के दौरान मौत हो गई। ...ह के रोगी कप्तान के शरीर में कई जगह घाव हो गया था।

...लयान काट कर चोरी-कैंट से मुंबई जाने वाली महानगरी एक्सप्रेस के ... पार्सलयान की दीवार ... में आया है। चोरी क... बताई गई है। इस सं... यान की सुरक्षा की म...

हर

UNIVERSITY OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES No. 152

THE YOGARATNASAMUCCAYA

OF

ANANTAKUMĀRA

Part III.

EDITED BY

Mīmāṁsakaratna, Mīmāṁsāviśārada, Vedaśiromaṇi,

V. A. RAMASWAMI SASTRI, M. A.,

Professor of Sanskrit, University College,

and

Honorary Director, University Manuscripts Library,

Trivandrum.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1947.

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १५२.

अनन्तकुमारप्रणीतः

योगरत्नसमुच्चयः

तृतीयः सम्पुटः ।

सम्पादकः

मीमांसकरत्नम्, मीमांसाविशारदः, वेदशिरोमणिः,

वि. ए. रामस्वामिशास्त्री, एम्. ए.,

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षः ।

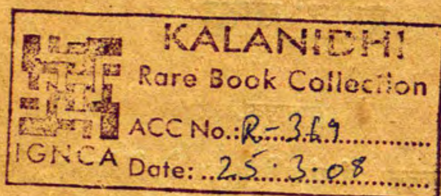
इदं च

अनन्तशयने

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

कोलम्बाब्दाः ११२३.] [क्रैस्तवाब्दाः १९४७.

KALANIDHI
Rare Book Collection
ACC No.: R-369
IGNCA Date: 25.3.08

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

CONTENTS

PREFACE.

The third and last part of the *Yogaratnasamuccaya* which is now issued as No. 152 of the Trivandrum Sanskrit Series contains the *adhikāras* 21 to 30. The first and second parts containing *adhikāras* 1 to 8 and 9 to 20 respectively have been published as Śrī Chitra Āyurveda Series, Nos. 5 and 6 in 1940 and 1945 respectively. The author of this treatise is Anantakumāra, himself a great physician, probably a Keraliya, who has compiled quotations on the prescription of medicines for the various kinds of ailments, from many of the important Āyurvedic treatises in Sanskrit. No other detail regarding the author is known.

The importance of the present work consists in the fact that in it have been collected together views regarding the treatment of the different diseases prescribed by the numerous *Ācāryas* in Āyurveda, who have recorded in their works their own experiences as expert advisers and practitioners in medicine. The very names of the thirty *adhikāras* do themselves reveal the vast scope of the work and the genuine interest the Indian mind has evinced from early times for the weal of mankind by giving their expert medical help for the safe preservation of the health of the individual and the family.

The Āyurveda is considered one of the four *Upa-vedas* It is also considered an *upāṅga* of the *Vedas*. Its divine origin is explained in the *Kāśyapa Saṁhitā*. Cf :—

"अथर्ववेदोपनिषत्सु प्रागुत्पन्नः स्वयम्भूर्ब्रह्मा प्रजाः सिसृक्षुः, प्रजानां परिपालनार्थमायुर्वेदमेवाग्रेऽसृजत् सर्ववित्, ततो विश्वानि भूतानि । ततस्तं पुण्यमायुर्वेदमनन्तमायुषो वर्धनमाचारमाप्यायनममृतमश्विभ्यां कः प्रददौ, ताविन्द्राय, इन्द्र ऋषिभ्यश्चतुर्भ्यः काश्यपवसिष्ठात्रिभृगुभ्यः, ते पुत्रेभ्यः शिष्येभ्यश्च प्रददुर्हितार्थं धर्मार्थकाममोक्षशक्तिपरिपालनार्थं चे"ति ॥

2358

"It belongs to the Atharva-Veda and has originated from Brahmā the Creator, who before creating this world, produced Āyurveda which he considered very essential for the preservation of the health and life of the people; and he imparted it to the Aśvins, who, in their turn, instructed God Indra, the lord of the Devas. He taught it again to the four sages, Kāśyapa, Vasiṣṭha, Atri and Bhṛgu, who gave instruction in the same to their own sons and disciples."

The *Caraka* and *Suśruta* Saṁhitās speak of the origin of the Āyurveda in a slightly modified way. In the *Caraka*[1] it is said that Indra who received instruction in the medical

---

1. Cf. Caraka I. i—

दीर्घंजीवितमन्विच्छन्भरद्वाज उपागमत् ।
इन्द्रमुग्रतपा बुद्ध्वा शरण्यममरेश्वरम् ॥ २ ॥

ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।
जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥ ३ ॥

अश्विभ्यां भगवाञ्छक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् ।
ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ ४ ॥

... ...

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः ॥ २२ ॥

... ...

ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् ॥ २६ ॥

... ...

... ...

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्वसुः ।
शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया ॥ २९ ॥

अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः ।
हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः ॥ ३० ॥

बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः ।
तन्त्रप्रणेता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥ ३१ ॥

... ...

अथ `लादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ॥ ३२ ॥

science from the Aśvins, taught it to sage Bharadvāja, whom the other sages deputed to Indra to learn it. Sage Bharadvāja taught it to sage Ātreya, who in his turn imparted the science to his six disciples: Agniveśa, Bhela, Jatūkarṇa, Parāśara, Hārīta and Kṣārapāṇi. Each of these sages is believed to have written independent treatises on medicine of which only three, those of Agniveśa, Bhela and Hārīta are now well-known. The present *Caraka Saṁhitā* is the redacted form of *Agniveśa Saṁhitā*.

The *Suśruta Saṁhitā*[1] speaks of the knowledge of Āyurveda from Indra to Dhanvantari, a king of Kāśi (Benares) and from Dhanavantari to Suśruta and others. Suśruta wrote an independent treatise on medicine called after his name, dealing with all topics including surgery. It is noteworthy that Suśruta speaks of eight kinds of surgical operations for which certain common and special instruments were used by our ancient physicians. Cf.:—

छेदनं भेदनं चापि लेपनं वेधनं तथा ।
एषणाहरणे चापि स्रवनं सावनं तथा ॥

The science of Āyurveda has eight different branches of study. The first is *śalyatantra* prescribing devices to remove *śalyas* which cause pain to the body on account of some foreign impure matter lodged therein. The

1. Cf. Suśruta I. i—

अथातो वेदोत्पत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः सुश्रुताय ॥ १ ॥

अथ खलु भगवन्तममरवरमृषिगणपरिवृतमाश्रमस्थं काशिराजं दिवोदास धन्वन्तरिमौपधेनववैतरणौरभ्रपौष्कलावतकरवीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रभृतय ऊचुः ॥ २ ॥

... ...
... ...

ब्रह्मा प्रोवाच। ततः प्रजापतिरधिजगे। तस्मादश्विनौ । अश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहम् । मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः ॥ १९ ॥

second *Śālākyatantra* deals with the diseases of the head including the neck, ears, eyes, mouth, nose, etc. The third is *kāya-cikitsā* which treats of the nature and cure of general diseases such as fever, diarrhoea, haemorrhage, insanity, hysteria, leprosy and tuberculosis. The fourth is known as *Bhūta-vidyā* prescribing devices to ward off the evil spirits such as demons, gandharvas and yakṣas which spoil the health and life of human beings. *Kaumāra-bhṛtyā* is another important branch of the science prescribing medicines for snake-bite, rat-bite and diseases arising from poison in food, air and water. *Rasāyana tantra* is the section in which medicines are prescribed for the preservation of youth and for longevity of life Also devices to increase physical strength, to retain memory power and to preserve the power of the senses are prescribed in this section. The *vājīkaraṇa-tantra* is the last section dealing with the means of restoring the productive power of man. All kinds of sex diseases are treated here.

A casual perusal of these eight sections would itself suggest how comprehensive is the science of Āyurveda, which has, long before the advent of modern medical science, accomplished wonders and reached perfection in most of the branches of medicine. It is a special feature of the Āyurvedic treatises that many prescriptions of medicines for various diseases are also associated with the prescription of certain rituals, *japas* and *pūjās*, which are characteristically based on Hindu religion and dharma. It is believed by every Hindu that disease is only a transformation of sins committed by him in his previous birth—

पूर्वजन्मकृतं पापं रोगरूपेण जायते ।

and to remove that sin and its transformation, *viz*., the disease, the medical treatment of the disease alone is not

sufficient, but the performance of certain *prāyaścittas* which would give full effect to the treatment given is also necessary.

Among the important works in Āyurveda which have already seen the light of day, mention may be made of the four Saṁhitās: *Carakasaṁhitā*, *Suśrutasaṁhitā*, *Bhelasaṁhitā* and *Kāśyapasaṁhitā*. Of these four the *Carakasamhitā* is the most popular and on the basis of this Saṁhitā mainly, independent treatises like the *Aṣṭāṅgahṛdaya* and *Astāṅgasaṅgraha* are composed by the two Vāhaṭas or Vāgbhaṭas. The popularity of these two treatises, particulary the *Aṣṭāṅgahṛdaya*, is evinced by the rise of a host of commentators on these two works. In Kerala the *Aṣṭāṅgahṛdaya* is a very popular text-book among the students of Āyurveda. A good, reliable and elaborate commentary in Malayalam on *Aṣṭāṅgahṛdaya* was written by the great scholar of Kerala, Kaikkuḷaṅgara Rama Varier, whose Malayalam commentaries on *Amarakośa*, *Praśnamārga* and many other works are well-known throughout the length and breadth of Kerala. Equally important, but less popular, is *Mādhavanidāna* on *nidāna* or pathology. There are a good number of commentaries on the Saṁhitās of Caraka and Suśruta and *Aṣṭāngahṛdaya* and *Aṣṭāṅgasaṅgraha* of the two Vāhaṭās, belonging to different periods.

In addition to these, independent treatises like *Yogaratnākara* and *Yogaratnasamuccaya*, have also been composed as valuable practical guides for physicians, which contain only prescriptions of medicines for diseases. These works form compilations of the relevant portions of earlier texts which were considered to be authorities on the subject.

The special feature of the Āyurvedic system is that it bases the explanation of the origin of all diseases as due to the lack of balance of the *tridoṣas*—*vāta*, *pitta* and *kapha* which develop in the human system on the proportional development of the three *guṇas*—*sattva*, *rajas* and *tamas*.

It is said that the Āyurvedic science is based on the *Sāṅkhya* philosophical system which explains the phenomenal world as nothing but the transformation of the creative energy, *prakṛti*, which possesses the sum total of the three *guṇas—sattva*, *rajas* and *tamas*.

The third part of *Yogaratnasamuccaya* which is now published, contains sections 21 to 30 of the work. It deals with the diagnosis and treatment of many important diseases. The 21st *adhikāra*, known as 'वन्ध्यागर्भिणीसूतिकाबालचिकित्साधिकारः' begins with the explanation of the general causes of barrenness in women and impotence in men and prescribes many medicines to remove these defects. It also deals with the treatment of pregnant women to safeguard the child in the womb. In this connection a description of the development of the child in every month of pregnancy is given. The causes of abortion and its treatment; diseases probable during pregnancy and medicines to cure them; necessary precautions for a safe and natural delivery; how the mother and child are to be attended to after the delivery; the food of the mother and child; medicines for the production of mother's milk; the main food of the child; all these are dealt with in detail. (pp. 1—51)

The 22nd *adhikāra*— बालग्रहप्रतिषेधाधिकारः— explains the nature and cure of various diseases that affect children. It is also said that sometimes evil spirits work havoc in the system of children and that they are to be warded off by medicines and by certain *pūjās* and *japas*. (pp. 51—78)

In the next *adhikāra*, (23), known as *Bhūtonmādāpasmāra-pratiṣedhādhikāra*, medicines are prescribed for curing the diseases due to the influence of eighteen kinds of evil spirits. Medicines to cure insanity due to various causes and nervous disability or *apasmāra* are also described in this section. (pp. 79—91)

The next section (*adhikāra* 24) deals with the diseases of the eyes, nose, ears, teeth, tongue, mouth and neck. It begins with the description of the different general treatments of the eyes: *āścyotana*, *añjana*, *lekhana*, *tarpaṇa* and *puṭapāka* (pp. 91-94). The twenty-four *vartma-rogas* in the eyes and the treatment thereof are then explained (pp. 95-100). Then come the nine diseases that pertain to the joints of *vartmā—śuklamaṇḍala*, of the eyes. This is followed by the prescription of medicines to cure these diseases (pp. 101-102). There are thirteen varieties of diseases that affect the white portion of the eyes (pp. 102-106). After prescribing medicines for the cure of these diseases, the five varieties of diseases that affect the black ball of the eyes (*kṛṣṇabhāga*) are described along with their cures (pp. 107-117). Then comes the description of twenty-seven diseases that spoil eye-sight, *dṛṣṭidoṣa*— six varieties of *timira*, six varieties of *kāca*, six varieties of *liṅganāśā*, along with the prescription of medicines to cure them (pp. 117-134). Then comes the sub-section सर्वाक्षिरोगचिकित्सा which contains the explanation of sixteen kinds of eye-diseases mainly due to the *tridoṣas—vāta*, *pitta* and *kapha*, and the impurity of blood and of their treatment. (pp. 134–148)

Next to the eye-diseases, the treatment of ear-diseases is taken up. These are twenty-five in number (pp. 148-158). There are fifteen varieties of nose trouble (pp. 158-164); eleven kinds of diseases belonging to lips (pp. 164-166); ten kinds of ailments affecting the teeth (pp. 166-170); thirteen varieties of diseases pertaining to the roots of the teeth; six kinds of troubles that affect the tongue (pp. 177-180); eight kinds of diseases affecting the palate (pp. 180-181); eighteen varieties of diseases that belong to the neck (pp. 181-185); and eight varieties of diseases produced on the face in general—सर्वमुखगताः (pp. 185-192).

The 25th *adhikāra* called *Śirorogacikitsādhikāra* describes nineteen varieties of diseases that affect the head,

due to the different causes like exposure to the hot sun and sleeplessness (pp. 192-212). Different kinds of medicines are also prescribed for their cure.

The next *adhikāra* (26), is the *Vraṇacikitsādhikāra*. It divides *vraṇa* (boil) generally into two, one owing to the impurities in the body and the other owing to some external cause. Different medicines are also prescribed for their cure. (pp. 212—243).

The 27th *adhikāra*, called the *Bhagandarādicikitsādhikāra* deals with the causes and cures of *bhagandara* (fistula), *granthi*, *arbuda*, *Ślīpada*, *apaci*, *nāḍivraṇa*, etc. (pp. 243 262).

The 28th *adhikāra* known as *Kṣudraroga-cikitsādhikāra* describes the various diseases that affect the sexual organs of man and woman, along with their treatments. (pp 263—283).

The 29th *adhikāra* is *Viṣacikitsādhikāra* and it prescribes medicines for the cure of the evil effects of poison in the human body by snake-bites and the stings of poisonous insects like flies and scorpions (pp. 283-321).

The last and 30th section called *Rasāyanavājīkaraṇādhikāra* describes the value and importance of various *rasāyanas* with the details of their preparation, which give a man long life, strong memory, keen intelligence, extraordinary vigour and power of resistance. (pp. 321 – 346).

The press-matter for this volume prepared by the Āyurveda Department, which began the publication. The following two manuscripts in this Library have also been subsequently consulted in the fixing up of the text and noting the variants :

1. Ms. No. 145 of the University collections— a palm leaf Ms. written in Malayalam script; very old, damaged and brittle to touch. It belongs to the Kūṭallūr Mana, Malabar.

2. A paper transcript, No. 1469, in Malayalam characters containing portions coming under *adhikāras* 21 to 30.

The publication work of this volume was begun by the Āyurveda Department but it was decided by the Government in 1945 that the publication of Āyurveda works also may be entrusted to the University Manuscripts Library. And so it was undertaken by this Library to finish it. The proof correction was done by Vaidyan S. Rama Iyer, part-time Āyurveda Pandit and Mr. M. P. Parameswaran Potti, Pandit of the Catalogue Section. The appendix containing the authorities whom the compiler of this work has drawn upon, arranged alphabetically, is the work of Mr. K. Venkateswara Sarma M. A., the Supervising Pandit of the Catalogue Section of this Library. Pandit N. Rama Sastri has written a short introduction in Sanskrit explaining the importance of Āyurveda in general. I record here my sincere thanks to all these Pandits who have helped me in the publication of this work.

It is my very pleasant duty to record my deep sense of indebtedness to His Gracious Highness the Maharaja and the members of the Royal family of Travancore, and Sachivottama Sir C. P. Ramaswami Aiyar, K. C. S. I., K. C. I. E., LL. D., the Dewan, for the encouragement they are giving to the publication of ancient works. I am also thankful to Mr. H. C. Papworth, M. A., O. B. E., the Pro Vice-Chancellor and Mahakavi Rao Sahib Ulloor S. Parameswara Aiyar, M. A., B. L., the Dean of the Faculty of Oriental Studies, University of Travancore, for their interest and guidance in our publications.

University MSS. Library,
Trivandrum,
12th July, 1946.

V. A. Ramaswami Sastri,
Honorary Director.

॥ श्रीः ॥

उपोद्धातः ।

त्रिंशदधिकारात्मकस्य योगरत्नसमुच्चयस्य तृतीयोऽयं भाग इदानीं प्रकाश्यते । पूर्वाचार्यविरचितात् तन्त्रात् प्रधानभूतान् योगान् समुच्चित्य प्रणीतत्वाद् योगरत्नसमुच्चय इत्यन्वर्थेयं संज्ञा । अस्यादिमौ द्वौ भागौ धन्वन्तरिदास् सि. एन्. नारायणन्मूस्महाशयैः प्राक् प्रकाशितौ । तत्र प्रथमभागे दोषाधिकारः, वमनस्रंसननिरूहानुवासनकर्माधिकारः, धूमगण्डूषकबलमूर्धतैलाधिकारः, रक्तमोक्षणाधिकारः, क्षीराग्निकर्माधिकारः, भोजनविरुद्धान्नप्रतिविषाधिकारः, स्नेहपाकाधिकारः, द्रव्याधिकारः इत्यष्टावधिकाराः सन्ति । द्वितीये, ज्वररक्तपित्तासृग्दरास्थिस्रावचिकित्साधिकारः, कासश्वासहिक्काचिकित्साधिकारः, राजयक्ष्मस्वरसादारोचकप्रसेकचिकित्साधिकारः, छर्दिहृद्रोगतृष्णामदमूर्छायासन्यासचिकित्साधिकारः, अर्शउदावर्तचिकित्साधिकारः, अतिसारग्रहणीदोषालसकचिकित्साधिकारः, मूत्रघातप्रमेहसोमरोगमूत्रातिसारचिकित्साधिकारः, विद्रधिवृद्धिगुल्मशूलचिकित्साधिकारः, जलकूर्मप्लीहरोगमहोदरचिकित्साधिकारः, पाण्डुकामलाशोफविसर्पमसूरिकाविस्फोटशीतपित्तक्षुद्रमसूरिकाचिकित्साधिकारः, कुष्ठश्वित्रक्रिमिचिकित्साधिकारः, वातव्याधिवातशोणितकृशस्थूलातिनिद्रानिद्राचिकित्साधिकारः इति द्वादशाधिकारा वर्तन्ते । तृतीयेऽस्मिन्, वन्ध्यागार्भिणिसूतिकाबालचीकित्साधिकारबालग्रहप्रातिषेधाधिकारः, भूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधाधिकारः, नेत्रकर्णनासामुखरोगचिकित्साधिकारः, शिरोरोगचिकित्साधिकारः, व्रणचिकित्साधिकारः, भगन्दरग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदापचीनालीव्रणाचिकित्साधिकारः, क्षुद्ररोगचिकित्साधिकारः, विषचिकित्साधिकारः, रसायनवाजीकरणाधिकार इति दशाधिकाराः प्रतिपाद्यन्ते ।

अत्र च प्रायेण ग्रन्थान्तरादुद्धृतानि वचनान्येव दृश्यन्ते । 'तन्त्रान्तरादुद्धृत्य श्लोकीकृतम्' 'श्लोकालङ्कारादुद्धृत्य श्लोकीकृतम्' इत्यादीनि ग्रन्थकारकृतानि पद्यानि यद्यपि सन्ति तथापि तानि विरलान्येव दृश्यन्ते ।

सत्सु पूर्वाचार्यकृतेषु बहुष्वायुर्वेदग्रन्थेषु किमनेन समुच्चयेनेति चेत् । अत्रेदमवधेयम् । प्रणीताश्चिकित्सोपयोगिनो बहवो ग्रन्था बहुभिराचार्यैः। तेषां सर्वेषामप्यध्ययनं न सुकरं, जीवितसमयश्चात्यल्पो मनुष्याणाम्।

"एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयम् ।
तस्माद् बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयाच्चिकित्सकः ॥"

इत्युक्तलक्षणेन चिकित्सकेन भाव्यम् । अत्यल्पे जीवितकाले प्रायेण बहुश्रुतत्वं सम्पादयितुं न शक्यम्। विनैव कालविलम्बं बहुश्रुतत्वसम्पादनाय ग्रन्थान्तरेभ्यस्तत्तद्वचनक्रोडीकारेण ग्रन्थमिमं प्रणीतवान् कर्तासाविति स्पष्टं प्रतीयते । किञ्च —

"भूषाविधायी विदुषां क्रियामार्गप्रदर्शकः ।
क्रियतेऽयं यशोदायी योगरत्नसमुच्चयः ॥"

इति ग्रन्थारम्भे वदता ग्रन्थकारेणास्योपयोगोऽपि निपुणं निरूपितः । तथाहि — रत्नोच्चयस्तावल्लोकस्य भूषाविधायी स्वगतकान्त्या मार्गप्रदर्शकः, सद्रत्नधारणस्य यशोदायकत्वाद् यशोदायी च यथा भवति तद्वद् योगरत्नसमुच्चयोऽसौ विदुषां भिषजां भूषाविधायी, इदमित्थमिति विवेक्तुमशक्ये वर्त्मनि तत्प्रदर्शकः, न्याय्यात् पथोऽविचलनाद् यशोदायी च भवति । विभिन्नग्रन्थगतानां योगरत्नानामेकत्र समुच्चयाच्च विविदिषूणां बालानामप्ययं भृशमुपकारायेति निर्विवादम् । यतोऽयं विदुषां बालानां च सम्यगुपकरोति अतोऽस्य ग्रन्थान्तरेभ्यः प्राधान्यं च सिद्धं भवति ।

अथ को नामायुर्वेदः कथं वास्योत्पत्तिः कथं वानेन लोकोपकार इत्यादि चिन्तयामः ।

आयुर्वेदो नामामयपीडितानां मनुष्याणामामयापनयनद्वारा शरीरारोग्यप्रतिपादको ग्रन्थः । शब्दश्चायं काश्यपसंहितायामेवं व्युत्पादितः — "आयुर्जीवितमुच्यते । विद ज्ञाने धातुः, विद्लृ लाभे च । आयुरनेन विद्यते ज्ञायते, विन्दते लभ्यते न रिष्यति—इत्यायुर्वेदः" का. सं. पु. ४१. (Bombay Edn. 1938) । स च प्रथमं चतुर्मुखमुखाम्भोजादुदितः । ब्रह्मा तं प्रजापतिं ग्राहयामास, प्रजापतिरश्विनौ, तौ सहस्राक्षं, सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् , ते अग्निवेशादिकानिति परम्परया प्राप्तश्चायम् । वृक्षायुर्वेदहस्त्यायुर्वेदगवायुर्वेदादिभेदाद् बहुधा विप्रकीर्णस्यास्य सम्यक्परिशीलनेन परिनिष्ठिता अग्निवेशादयः पृथक् पृथक् तन्त्राण्यकुर्वन् । तथाच वाहटः —

"ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ॥
तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।"

इति ।

रुजति पीडयति शरीरमिति रोगः । न विद्यते रोगो यस्येत्यरोगः । अरोगस्य भाव आरोग्यम् । इदं च धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थसिद्धेः प्रधानं कारणम्, आरोग्यैकसाध्यत्वात् तेषाम् । श्रेयस्कामैरतोऽवश्यमध्येयोऽयमायुर्वेदः । अष्टादशसु विद्यास्वन्यतमश्चायम् । तथा च महाभारतम् —

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।
अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥" इति ।

(महाभा० शा० अ० १२२)

रोगश्चातिभोजनादभोजनाद् वेगोदीरणधारणैः, जन्मान्तरकृतपापाद् वा वातपित्तकफदोषैः जायन्ते । यदाहुः—

"अतिभोजनतो विप्र ! तथा चाभोजनेन च ।
रोगा हि सर्वे जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥" इति ।

(अग्नि० अ० २८० श्लो० ३१)

"जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण जायते ।
तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपहोमार्चनादिभिः ॥"

"वातः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः ।
विकृताविकृता घ्नन्ति शरीरं वर्तयन्ति वै ॥"

इति वाहटः ।

शारीरा मानसा आगन्तवः सहजाश्चेति रोगाः चतुर्विधा भवन्ति । ते चाग्निपुराणे सम्यक् प्रतिपादिताः ।

"शारीरमानसागन्तुसहजा व्याधयो मताः ।
शारीरा ज्वरकुष्ठाद्याः क्रोधाद्या मानसाः स्मृताः ॥
आगन्तवो विघातोत्थाः सहजाः क्षुज्जरादयः" ॥

(अग्नि० अध्या० २८० श्लो० १, २)

इति । वातपित्तकफा विकृता रोगमुत्पादयन्तीत्युक्तम् । एते त्रिदोषाः सत्त्वरजस्तमोगुणैर्जायन्ते । यदुक्तं—

"तामसा राजसाश्चैव सात्त्विकाश्च तथा स्मृताः ।
मनुष्या मुनिशार्दूल! वातपित्तकफात्मकाः ॥" इति ॥
(अग्नि० अ० २८० श्लो० ३९)

"अस्थिभङ्गः कषायत्वमास्ये शुष्कास्यता तथा ।
जृम्भणं लोमहर्षश्च वातिकव्याधिलक्षणम् ॥
नखनेत्रशिराणां तु पीतत्वं कटुता मुखे ।
तृष्णा दाहोष्णता चैव पित्तव्याधिनिदर्शनम् ॥
आलस्यं च प्रसेकश्च गुरुता मधुरास्यता ।
उष्णाभिलाषिता चेति श्लैष्मिकव्याधिलक्षणम् ॥" इति ॥
(अग्नि० अ० २८० श्लो० ४४–४६)

"कृशोऽल्पकेशश्चपलो बहुवाग्विषमानलः ।
व्योमगश्च तथा स्वप्ने वातप्रकृतिरुच्यते ॥
अकालपलितः क्रोधी प्रस्वेदी मधुरप्रियः ।
स्वप्ने च दीप्तिमत्प्रेक्षी पित्तप्रकृतिरुच्यते ॥
दृढाङ्गः स्थिरचित्तश्च सुप्रभः स्निग्धमूर्धजः ।
शुद्धाम्बुदर्शी स्वप्ने च कफप्रकृतिरुच्यते ॥" इति ॥
(अग्नि० २८० श्लो० ३७–३९)

एवं वातादिप्रकृतीनां वातिकादिव्याधीनां च लक्षणमुक्तम् । इदानीं रोगाणां त्रैविध्यमुच्यते । रोगास्त्रिविधाः साध्या असाध्या याप्या इति । तत्र साध्या नाम चिकित्सायोग्याः, असाध्या अचिकित्स्याः, याप्या दिनचर्यया यापनीयाः । तत्र साध्यासाध्यादिपरिज्ञानं च यस्मिन् नक्षत्रे रोगाविर्भावस्तन्नक्षत्रवशाद् भवति । साध्ययाप्ययोः शास्त्रोक्तविधिना नक्षत्रबलिं प्रथम कृत्वा तदनन्तरं चिकित्सा कार्या । एवं कृते रोगशान्तिर्भवति । तथाचोक्तम् —

"एवमृक्षबलिं कृत्वा प्राक् चिकित्सां भिषक्तमः ।
यदि कुर्याद् ध्रुवं रोगा नश्यन्त्यसुहरा अपि ॥" इति ।

नक्षत्रबलिः साध्यासाध्यादि च संग्रहोक्तमत्रैव सम्यक् प्रतिपादितम् । तथाहि—

"आधानजन्मनिधनप्रत्यराख्ये विपत्करे ।
नक्षत्रे व्याधिरुत्पन्नः क्लेशाय मरणाय वा ॥
ज्वरस्तु जातः षड्रात्रादश्विनीषु निवर्तते ।
भरणीषु तु पञ्चाहात् सप्ताहात् कृत्तिकासु च ॥
त्रिसप्तरात्रादथवा रोहिण्यामष्टरात्रतः ।
एकादशाद्वा दिवसान्मृगे षण्णवरात्रयोः ॥
पञ्चाहान्मृत्युरार्द्रायां त्रिपक्षे संक्षयोऽथवा ।
पुनर्वसौ प्रवृत्तस्तु ज्वरोऽपैति त्रयोदशात् ॥
दिवसात् सप्तविंशाद्वा द्व्यहात् सप्ताहतोऽथवा ।
पुष्ये श्लेषासु मरणं चिरेणापि मघासु च ॥
अवश्यं स्वास्थ्यमाप्नोति द्वादशाहान्मृतो न चेत् ।
फाल्गुन्योः पूर्वयोर्मृत्युरन्ययोस्तु दिनेऽष्टमे ॥
नवमेऽह्न्येकविंशे वा ज्वरः सौम्यत्वमृच्छति ।
हस्तेन सप्तमे शान्तिः चित्रायामष्टमेऽथवा ॥
पुनश्चित्रागमे स्वातौ दशाहादथवा त्रिभिः ।
पक्षैर्मृत्युं विशाखासु द्वाविंशेऽहनि निर्दिशेत् ॥
नवमेऽह्नि न चेच्छान्तिर्मैत्रे मृत्युस्ततः परम् ।
ज्येष्ठायां पञ्चमे मृत्युरूर्ध्वं वा द्वादशात् सुखम् ॥
स्वास्थ्यं दशाहान्मूले तु त्रिसप्ताहेऽथवा गते ।
पूर्वाषाढासु नवमे ततोऽन्यासु तु मासतः ॥
अष्टाभिरथवा मासैर्नवभिर्वा भवेच्छिवम् ।
ऐन्द्रेऽष्टाहाद् धनिष्ठासु दशाहाद्वारुणेषु तु ॥

इयहे द्वादशाहे वा मृत्युर्भाद्रपदासु तु ।
उत्तरासु त्रिसप्ताहात् प्रशमो रेवतीषु तु ॥
चतुरात्रेऽष्टरात्रे वा क्षेममित्याह गौतमः ॥" इति ॥
(सङ्कटे)

"वक्ष्यते बलिकर्मार्थं नक्षत्राणां पृथक् पृथक् ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्त्यै हारीतस्य वचो यथा ॥
कृत्तिकासु समुद्भूतः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
पञ्चरात्रं भवेद् व्याधिरत ऊर्ध्वं विमुञ्चति ॥
अग्निस्तु देवता तत्र दध्योदनबलिं हरेत् ।
रोहिण्यां पञ्चरात्रं स्याद् देवतात्र प्रजापतिः ॥
गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।
मृगशीर्षेऽष्टरात्रं स्यात् सोमस्तस्याधिदेवता ॥
मुद्गमाषबलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।
आर्द्रायामुत्थितो व्याधिर्दशरात्राद् विमुञ्चति ॥
रुद्रस्तु देवता तत्र पायसेन बलिं हरेत् ।
पुनर्वसूत्थितो व्याधिरष्टरात्राद् विमुञ्चति ॥
अदितिर्देवता तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ।
पुष्योत्थः पञ्चरात्रात्तु देवतात्र बृहस्पतिः ॥
गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।
आश्लेषासूत्थिते व्याधौ न कदाचित् प्रतिक्रिया ॥
सर्पस्तु देवता तत्र तेन सिद्धिर्न विद्यते ।
अथवा बलिकर्म स्यान्मुद्गानां च बलिं हरेत् ॥
मघासु चाष्टरात्रं स्यात् पितरोऽत्र तु देवताः ।
बलिस्तिलविमिश्रान्नं तत्र रोगाद् विमुञ्चति ॥
फल्गुन्यामुत्थितं व्याधिं वैद्यो नोपक्रमेद् ध्रुवम् ।
अर्यमा देवता तस्य तस्मात् सिद्धिर्न विद्यते ॥
उत्तरासु च सप्ताहं स्याद् भगस्तस्य देवता ।
गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगो जहात्यमुम् ॥

हस्तोत्थः पञ्चरात्रं स्यात् सविता तत्र देवता ।
गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् तस्माद्रोगो विमुञ्चति ॥

चित्राजातोऽष्टरात्रं स्यादिन्द्रस्तस्याधिदैवतम् ।
घृतोदनं बलिं दद्यात् तस्माद्रोगो विमुञ्चति ॥

पञ्चविंशतिरात्रं स्याद्रोगः स्वातिसमुत्थितः ।
पवनो देवता तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥

एकोनविंशद्रात्रं स्याद् विशाखासु समुत्थितः ।
इन्द्राग्नी देवते तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥

अनुराधोत्थितः पक्षान्मैत्रस्तत्राधिदैवतम् ।
घृतोदनबलिं दद्यात् तस्माद्रोगो विमुञ्चति ॥

ज्येष्ठायामुत्थितः शाम्येत् त्रिसप्तदिवसात् परम् ।
पूषाधिदेवता तस्य गन्धमाल्योदनैर्बलिम् ॥

मूलोत्थो मुच्यते मासान्निर्ऋतिस्तस्य देवता ।
कृसरेण बलिं दद्यात् तस्माद्रोगो विमुञ्चति ॥

पूर्वाषाढोत्थितो व्याधिरष्टमासाद् विमुञ्चति ।
आपोऽधिदेवता तत्र कृसरेण बलिं हरेत् ॥

उत्तराषाढसंभूतः सप्तरात्राद् विमुञ्चति ।
विश्वेदेवा देवताः स्युः पायसेन बलिं हरेत् ॥

श्रवणे व्याधिरुत्पन्नो मुञ्चेद् द्वादशमासतः ।
विष्णुस्तु देवता तत्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥

श्रविष्ठायां समुद्भूतो मासाद्रोगो विमुञ्चति ।
वसवो देवतास्तस्य घृतमुद्गैर्बलिं हरेत् ॥

शाम्येच्छतभिषग्जातस्त्रयोदशदिनात् परम् ।
वरुणो देवता तस्य पायसेन बलिं हरेत् ॥

पूर्वभाद्रपदोद्भूतव्याधेर्दैवमजैकपात् ।
प्रतिकुर्यान्न वैद्यस्तं यस्मात् प्राणान् हरत्यसौ ॥

अष्टाविंशतिरात्रं स्याद् व्याधिरुत्तरभद्रजः ।
अहिर्बुध्न्यो देवतात्र गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥

रेवत्यामुत्थितः शाम्येदष्टाविंशतिरात्रतः ।
पूषाधिदेवता तस्य गन्धमाल्यैर्बलिं हरेत् ॥

पञ्चविंशतिरात्रं स्यादश्विनीषु समुत्थितः ।
अश्विनौ देवते दद्यादोदनेन बलिं बुधः ॥

भरण्यामुत्थितं व्याधिं नेच्छेद्वैद्यश्चिकित्सितुम् ।
यमोऽधिदेवता तस्य तस्मात्सिद्धिर्न विद्यते ॥

सर्वेषां मन्त्रः "ॐ ह्रीं फट् स्वाहा ।"

दानैर्मन्त्रैरौषधैर्जपहोमदेवतार्चनादिभिश्च रोगशान्तिर्भवति ।
यदुक्तं —

"यद्यद्रोगशमं कुर्यात् तत्तत्कार्यं मनीषिभिः ।
औषधं जपहोमादि दानं देवार्चनं तथा ॥" इति ॥

(योग० द्वि० पु० ५.)

दानैर्यथा —

"सर्वरोगप्रशमनं सौवर्णं दानमुच्यते ।
ज्वरे मसूरिकायां च विशेषाद् राजयक्ष्मणि ॥

सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां शमकारणम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दातव्यं कमलोद्भव ! ॥

सुवर्णरत्नरजतैस्तथा शक्त्यनुरूपतः ।
कृत्वा वा प्रतिमां व्याधेर्दद्याद् विप्राय यत्नतः ॥" इति ॥

(यो० द्वि० पु० ५)

मन्त्रैर्यथा—

"वक्ष्यते बलिकर्माथ नक्षत्राणां पृथक् पृथक् ।
सर्वव्याधिविनिर्मुक्त्यै हारीतस्य वचो यथा ॥

कृत्तिकासु समुद्भूतः स्त्रियो वा पुरुषस्य वा ।
पञ्चरात्रं भवेद् व्याधिरत ऊर्ध्वं विमुञ्चति ॥

अग्निस्तु देवता तत्र दध्योदनबलिं हरेत् ।
रोहिण्यां पञ्चरात्रं स्याद् देवतात्र प्रजापतिः ॥
गन्धमाल्यैर्बलिं दद्यात् ततो रोगः प्रमुञ्चति ।" इति ॥
(यो० द्वि० पु० २)

इत्यादिभिः । सर्वेषां मन्त्रः— 'ओं ह्रीं फट् स्वाहा' इति ।
औषधैर्यथा—

"छागक्षीरं पिबेन्नारी षण्डकीमूलकल्कितम् ।
ऋतुस्नाताथवा क्षीरे कार्कोटं कन्दमेव वा ॥
उत्पलस्य च कन्दानि बहुमूलास्तथैव च ।
फलानि पुत्रजीवस्य जालानि तु तथैव च ॥
मधूकस्य च पुष्पाणि सरसीरुहकेसरम् ।
कशेरुकस्य कन्दानि किंशुकस्य फलानि च ॥
एतानि समभागानि चूर्णयित्वा भिषग्वरः ।
मधुशर्करया युक्तं तच्चूर्णं गुळिकीकृतम् ॥
त्रीण्येतान्यक्षमात्राणि प्रातःकाले त्र्यहं ततः ।
ऋतुकाले दिने देयं पुत्र्यं परमदुर्लभम् ॥' इति ॥
(यो० तृ० पु० २)

जपहोमादिभिर्यथा —

"पर्णैराम्रस्य निर्दोषैरुत्तानैः पयसाप्लुतैः ।
हुनेन्मन्त्री कुबेरादिमन्त्रेण ज्वरशान्तये ॥" इति ॥
(यो० द्वि० पु० १)

यस्मिन् नक्षत्रे रोगाविर्भावस्तन्नक्षत्रदेवताराधनेन ज्योतिःशास्त्रोदित-तत्तद्दशानाथदेवताराधनेन वा रोगशान्तिर्भवति । रोगशान्त्यर्थं रोगप्रतिमा-दानमपि शस्तम् । यथाह —

"ये ये रोगाः प्रबाधन्ते राजयक्ष्मज्वरादयः ।
ते ते तेषां प्रतिच्छन्ददानैस्त्याज्याः प्रयत्नतः ॥
सुवर्णरत्नरजतैः कुर्यात् प्रतिकृतिं शुचिः ।
दद्याच्छुचौ कालदेशे ब्राह्मणप्रवराय च ॥

सुवर्णरत्नरजतैस्तथा शक्त्यनुरूपतः ।

कृत्वा वा प्रतिमां व्याधेर्दद्याद् विप्राय यत्नतः ॥" इति ॥

(मनु॰ यो॰ द्वि॰ पु॰ ५)

देवतार्चनेन जन्मान्तरकृतं पापं नश्यति । तन्नाशे पापनिमित्तस्य रोगस्यापि शान्तिः 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायेन भवति ।

आदिपदग्राह्या दिनचर्यादयः । दिनचर्ययापि रोगशान्तौ किञ्चनैतिह्यं वर्तते । तथाहि — सर्वप्राणिप्राणहर्ता वैवस्वतः पक्षिरूपेण भुवमागत्य कस्मिंश्चिद् वृक्षविटपे 'अरुक् अरुक्' इति वदन्नास्थितः । पथिकास्तं शब्दं श्रुत्वा मौनमवलम्ब्य गताः । ततः सुधीः कश्चित् तेन पथा सञ्चरमाण इमं शब्दमशृणोत् । श्रुत्वा च क्षणं स्थित्वा समचिन्तयत् । नूनमयं पक्षिरूपेणागतः कोऽपि महान् अरुगित्यनेन रोगरहितः क इति पृच्छति तस्योत्तरं दातव्यमिति चिन्तयित्वा

"काले हितमितभोजी कृतचङ्क्रमणः क्रमेण वामशयः ।
अपधृतमूत्रपुरीषः स भवति मनुजो विहङ्गमारुक् ॥"

इतीमं श्लोकमुदीरितवानिति ।

एवं सङ्ग्रहेणायुर्वेदोत्पत्त्यादिकं निरूपितम् ।

अथ ग्रन्थकारमधिकृत्य किञ्चिन्निरूप्यते । योगरत्नसमुच्चयस्यास्य कर्ता अनन्तकुमारनामेति

"एतद् यशस्यमतुलं (धितमान ? वितता न) योग-
रत्नोच्चयं भिषगनन्तकुमारनामा ।
बालोऽपि यस्य धरणान्नियतं भवे(न ? त्)
शास्त्रे क्रियासु च निर(श) इति प्रसिद्धम् ॥"

इति समाप्तिपद्यादवगम्यते । असौ कदा कं देशं जन्मनालङ्कृतवानित्यत्र न किमपि प्रमाणमुपलभ्यते । परन्तु

स्वस्ति श्रीरमणस्य (यो ? वो) वितनुतां वक्षःस्थलं श्रीमति
श्रीरङ्गे निरतस्य वालतुलसीदामाभिरामं महत् ।
भास्वत्कौस्तुभदीधितिस्तबकितं पद्मालयान्तःपुरं
लक्ष्मीपीनघनोन्नतस्तनतटाभोगानुभोगोचितम् ॥

इति ग्रन्थारम्भपश्चात् श्रीरङ्गभूषणश्रीरङ्गनाथोऽस्य कुलदैवतमिति प्रतीयते। कर्ता चासौ काञ्चीपुरवासिनं यं कमपि मध्येमध्ये स्मरति। आदौ मङ्गलपद्यं च श्रीरङ्गविषयं वर्तते। तेन तत्रासौ सम्यक् परिचित इति स्फुटमवगम्यते। श्रीकुमारः अनन्तकुमारः इत्यादिनामधेयं च प्रायेण मूसुवंश्येषु दृश्यन्ते। बहुषु ग्रन्थेषु विद्यमानं तत्त्वं जिज्ञासूनामुपयोगायैकत्र समुच्चित्य करणं च केरलेषु प्रसिद्धम् — यथा तन्त्रसमुच्चयः। अतोऽयं केरले प्रसिद्धेष्वष्ट-वैद्येष्वन्यतम इति सम्भाव्यते। किञ्च चिकित्साक्रमे केरलीयां रीतिमेवानु-सरतीत्यतोऽप्यस्य केरलीयत्वं सिद्धं भवति।

अयं च अमितप्रमीयामृताऽत्यमृतप्रभागस्त्यौरभ्र-कात्यायनीय-काश्य-पीय-कुमारसंहिता-कृष्णात्रेय-क्षारपाणीय-चन्द्रट-चाक्षुष-नारायणीय-पाठशुद्धि-प्रयोगकोश-प्रयोगसिद्धि-भारद्वाजीय-भेल-भार्गव-भविष्यत्पुराण-महोदधि-महा-यान-योगमाला-योगार्णव-योगामृत-योगशतक-योगसारसमुच्चय-राजवैदेहीय-वाररुच-वृद्धपाराशर-शर्वत्रातीय-श्रीधरमुष्टि-श्लोकालङ्कार-सहस्रयोग-सङ्ग्रह सारार्णव-सारावली-सारसंक्षेप-सिद्धयोग-सिद्धसार-सौश्रुत-हारिश्चन्द्र-हारीत-हिरण्याक्षीयप्रमुखबहुग्रन्थवेदीति तत्र तत्र प्रदर्शितनाम्ना प्रतीयते॥

एवमिममुपोद्घातं प्राचीनग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षाणां मीमांसकरत्न-मीमांसाविशारद-वेदशिरोमण्यादिबिरुदशालिनां वि. ए. रामस्वामिशास्त्रि-महाशयानां समुचितोपदेशेन विरच्य सहृदयसमक्षमवतारयामि।

आतुरारोग्यहेतूनि स्थापनानि पृथक् पृथक्।
विधाय वैद्यकग्रन्थप्रकाशनकृतादरः॥
चित्रोदयमहीपालः प्रकाशयति नैकधा।
भुवनोपकृतिं तन्वन् ग्रन्थरत्नानि नित्यशः॥
सचिवोत्तम सर्. सि. पि. रामस्वाम्यार्यसंयुतः।
चित्रोदयमहाराजः प्रशास्तु पृथिवीं चिरम्॥

विश्वविद्यालयप्राच्यग्रन्थशाला,
अनन्तशयनम्,
१-६-१९४५.

इत्थं विद्वत्कुलाधमर्णः,
एन्. रामशास्त्री,
व्याकरणमहोपाध्यायः.

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

विषयः	पुटसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या
गर्भिणीशोफहराः आर्द्रिकाक्वाथादिप्रयोगाः	१७	१७६-१८२
गर्भिण्याः पित्तरोगे क्वाथादयः	,,	१८३-१८६
हरीतक्यादिचूर्णम्	,,	१८७-१८८
हिङ्ग्वादिप्रयोगः	१८	गद्यम्
मातुलुङ्गस्वरसः	,,	१८९
बिल्वमज्जादिप्रयोगाः	,,	१९०-१९३
अजमोजादिचूर्णम्	,,	१९४
पृश्निपर्ण्यादिप्रयोगः	,,	१९६-१९७
बिल्वाग्निमन्थादिक्वाथः	,,	१९८
मधुकोशीरादिक्षीरम्	,,	१९९
बलाक्वाथः	,,	२००
बलेक्षुगोक्षुरादिप्रयोगः	१९	२०१
धान्याम्लादिप्रयोगः	,,	२०२
गर्भिण्युदावर्ते चिकित्सा	,,	२०३
तेषु तेषु रोगेषु तत्तद्भिषग्जितम्	,,	२०४
आसन्नप्रसवायाः लक्षणम्	,,	२०५-२०७
गर्भस्रुतेरनन्तरं सघृतपेयापानम्	,,	२०८
भूशयनस्थायाः मर्दनादिः तत्फलश्च	१९	२०९-२१०
गर्भे प्रयाते लक्षणम्	,,	२१०
खट्वारोपणादि	,,	२११
योनिप्रसाधनम्	,,	२१२
प्रवाहणे नियमः	,,	,,
गर्भसङ्गे धूपनादि	२०	२१३-२२४
मूर्ध्नि स्नुहीपयप्रयोगः	२१	२२६
भूर्जादि प्रयोगः	,,	२२७-२२९
अपराहरणे अनुवासनादि	,,	२३०-२३२
मक्कललक्षणादि	,,	२३३
भार्ग्यादिचूर्णम्	,,	२३४-२३५
घृतादिप्रयोगः	,,	२३६-२३७
मक्कलाख्ये पञ्चकोलादिक्वाथः	२२	२३८
पञ्चकोलयवागूः	,,	२३९
मक्कलानिरूपणम्	,,	गद्यम्

बालग्रहप्रतिषेधाधिकारः ।

भूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधाधिकारः।

नेत्ररोगचिकित्साधिकारः ।

अथ शिरोरोगचिकित्साधिकारः

अथ क्षुद्ररोगाधिकारः ।

॥ श्रीः ॥

योगरत्नसमुच्चयः ।

तृतीयो भागः ।

अथ वन्ध्यादिरोगचिकित्साधिकार एकविंशः ।

रजोयोनिगतैर्दोषैः पाप्मभिः कर्मभिस्तथा ।
वन्ध्या भवेद्वधूस्तद्वत्पुरुषश्शुक्रगैर्मलैः ॥ १ ॥

तिलक्षीरिणिकामूलं पिबेदुष्णेन वारिणा ।
अनार्तवा तु या नारी सार्तवा भवति ध्रुवम् ॥ २ ॥

अम्लिकामूलमाहृत्य पिष्ट्वा क्षीरेण पाययेत् ।
नारीणां नष्टपुष्पाणां सद्यो रक्तं प्रवर्तते ॥ ३ ॥

(तन्त्रान्तरे)

वटशृङ्गवरीतुरङ्गगन्धाघननादैः सपयः प्रसिद्धमम्भः ।
सुतयत्यचिरेण पीयमानं गुरुणा पङ्क्तिरथाय दत्तमेतत् ॥ ४ ॥

(सारावल्या)

वराश्वगन्धायष्टीनां कषायं हिमसंज्ञितम् ।
ऋतुकाले पिबेन्नारी सा सुतं जनयेद् द्रुतम् ॥ ५ ॥

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं तथा ।
मैथुनं या निषेवेत सा प्रसूयेत मानुषी ॥ ६ ॥

(तन्त्रा-)

पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ।
नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाष्टकं तथा ॥ ७ ॥

(वाहटे)

बीजपूरकबीजानि[1] चूर्णं वा नागकेसरात् ।
पीत्वाज्येनाप्नुयाद्गर्भमृतौ योषिन्नराश्रयात् ॥ ८ ॥

(सिद्धसा-)

---

१. 'चूर्णानि' इति पा-

G. P. T. 2358. 500. 12-1-1118.

अश्वगन्धाकषायं तु मृद्वग्निपरिसाधितम् ।
ऋतुकाले पिबेद्वन्ध्या गर्भसन्धानकृत्परम् ॥ ९ ॥

(चन्द्र-)

छागक्षीरं पिबेन्नारी षण्डकीमूलकल्कितम्[1] ।
ऋतुस्नाताथवा क्षीरे कार्कोटं कन्दमेव वा ॥ १० ॥

उत्पलस्य च कन्दानि बहुमूलास्तथैव च ।
फलानि पुत्रजीवस्य[2] जालानि तु तथैव च ॥ ११ ॥

मधूकस्य च पुष्पाणि सरसीरुहकेसरम् ।
कशेरुकस्य कन्दानि किंशुकस्य फलानि च ॥ १२ ॥

एतानि समभागानि चूर्णयित्वा भिषग्वरः ।
मधुशर्करया युक्तं तच्चूर्णं गुळिकीकृतम् ॥ १३ ॥

त्रीण्येतान्यक्षमात्राणि प्रातःकाले त्र्यहं ततः ।
ऋतुकाले दिने देयं पुत्र्यं परमदुर्लभम् ॥ १४ ॥

आहारं पयसा युक्तं ततो भर्त्तारमाविशेत् ।
तेन पुत्रं प्रसूयेत वन्ध्यायां दृष्टमौषधम् ॥ १५ ॥

(श्लोकालङ्कारे)

मञ्जिष्ठार्त्तिसितावरी द्विरजनी यष्टिः पयस्या वचा
श्रेष्ठादीप्यतुरङ्गगन्धकटुकावीराद्विमेदाबला ।
लोध्रं सोत्पलपत्रजीवककशेर्वम्भोदजीवर्षभं
सञ्चूर्ण्याज्ययुतं लिहेत्सुतकरं शुक्रार्तवार्तिं जयेत् ॥ १६ ॥

(आगस्त्यात्)

मञ्जिष्ठा मधुकोत्पलद्विबृहतीकौन्त्यश्वगन्धा सिता
तिक्तोग्राहिमहिङ्गुदीप्यतरुरुग्यष्टीनिशापद्मकैः ।
सिद्धं भास्करयक्षलोचनवृषाळर्कामृतासातला
शार्ङ्गेष्टास्वरसेषु गर्भजननं वन्ध्यास्ववन्ध्यं घृतम् ॥ १७ ॥

(तन्त्रान्तरादादाय श्लोकीकृतम्)

---

१. मण्डकीमूलमिति. २. पुत्रजीवो वृक्षविशेषः । गर्भकरः, कुमारजीवः, गर्भद इत्यादयः अस्य पर्यायाः,

शार्ङ्गष्ठार्काळर्कब्रह्म्यमृतायक्षद्दग्वृषस्वरसे ।
सिद्धं तुरीयलवणं साज्यमृतौ गर्भदं स्त्रीणाम् ॥ १८ ॥
(काश्चि-)

मञ्जिष्ठाकुष्ठतगरत्रिफलाशर्करावचाः ।
द्वे निशे मधुकं मेदा दीप्यकः कटुरोहिणी ॥ १९ ॥
पयस्या हिङ्गुकाकोळी वाजिगन्धा शतावरी ।
पिष्ट्वाक्षांशैर्घृतप्रस्थं पचेत् क्षीरचतुर्गुणम् ॥ २० ॥
योनिशुक्रप्रदोषेषु तत्सर्वेषु प्रशस्यते ।
आयुष्यं पौष्टिकं मेध्यं धन्यं पुंसवनं परम् ॥ २१ ॥
फलसर्पिरिति ख्यातं पुष्पे पीतं फलाय यत् ।
म्रियमाणप्रजानाञ्च गर्भिणीनाञ्च पूजितम् ॥ २२ ॥
एतत्परञ्च बालानां ग्रहघ्नं देहवर्धनम् ।
(बाह-)

मञ्जिष्ठामधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वचा ।
अजमोजो हरिद्रे द्वे हिङ्गुतिक्तकरोहिणी ॥ २३ ॥
काकोळी क्षीरकाकोळी मूलञ्चैवाश्वगन्धजम् ।
जीवकर्षभकौ मेदा रेणुका बृहतीद्वयम् ॥ २४ ॥
उत्पलं चन्दनं द्राक्षा पद्मकं देवदारु च ।
एभिरक्षसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ २५ ॥
चतुर्गुणेन पयसा यथावन्मृदुनाग्निना ।
एतत्सर्पिर्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ॥ २६ ॥
पुत्रान् जनयते वीरान् मेधाविप्रियदर्शनात् ।
वन्ध्या च लभते गर्भं या च कन्यां प्रसूयते ।
या चैवास्थिरगर्भा सा मृतापत्या च या भवेत् ॥ २७ ॥
एतदेव कुमाराणां सर्वाङ्गग्रहमोक्षणम् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं कान्तिलावण्यपुष्टिदम् ॥ २८ ॥

१. बाहटोक्तं सैन्धवाद्यन्तर्गतं सामुद्रं लवणम् ।

ये च कल्याणके प्रोक्तास्ते चापीह गुणा स्मृताः ।
एतत्फलघृतं नाम अश्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥ २९ ॥
(कुमारसंहितायाम्)

एतैरेव वरीक्काथे सक्षीरं साधयेद्‌ घृतम् ।
पूर्वस्मादधिकं विद्यादेतत्पुंसवनं परम् ॥ ३० ॥
(सारावल्यां)

मञ्जिष्ठाद्यनन्तरमेवमतिदेशः ।

सर्पदष्टा तु या स्वप्ने सा पुत्रं लभते परम् ।
वृषं हस्तिरथं नृत्तं कुङ्कुमा[1]गरुचन्दनम् ॥ ३१ ॥
कन्दुकं दर्पणं वीणां मुद्रिकां कण्ठभूषणम् ।
या स्वप्ने लभते सा च सत्पुत्रं समवाप्स्यति ॥ ३२ ॥
(कात्यायनीयात्)

यो भक्षयेद्दण्डबालान् (?) वृथैवापहसेत्परान् ।
स वन्ध्यो मृतपुत्रो वा स्यादित्याह महेश्वरः ॥ ३३ ॥
कृच्छ्रचान्द्रायणे स्यातामत्र साक्षात्प्रतिक्रिया ।
कर्तव्यं पञ्चमीश्राद्धं विष्णुधर्मादिचोदितम् ॥ ३४ ॥
सेवेत सेतुबन्धादितीर्थान्यायतनानि च ।
श्वेतारण्यादिकान्येवमिहामुत्र च मोदते ॥ ३५ ॥
(तन्त्रान्तरे)

शुद्धे शुक्रार्तवे सत्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः ।
गर्भस्सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ ३६ ॥
मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् ।
वत्सराद्द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ३७ ॥
क्षामप्रसन्नवदनां स्फुरच्छ्रोणिपयोधराम् ।
स्रस्ताक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम् ॥ ३८ ॥
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत् ॥ ३९ ॥
ततः पुष्पेक्षणादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम् ।
मृजालङ्काररहिता दर्भसंस्तरशायिनी ॥ ४० ॥

---

१. कुङ्कुमं हरिचन्दनम् इति पा-

क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्शनम् ।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी ॥ ४१ ॥
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः ।
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम् ॥ ४२ ॥
ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ।
एकादशी च युग्मासु स्यात्पुत्रोऽन्यासु कन्यका ॥ ४३ ॥
उपाध्यायोऽथ पुत्रीयं कुर्वीत विधिवद्विधिम् ।
कर्मान्ते च पुमान् सर्पिःक्षीरशाल्योदनाशितः ॥ ४४ ॥
प्राग्दक्षिणेन पादेन शय्यां मौहूर्त्तिकाज्ञया ।
आरोहेत् स्त्री तु वामेन तस्य दक्षिणपार्श्वतः ॥ ४५ ॥
सान्त्वयित्वा ततोऽन्योन्यं संवसेतां मुदान्वितौ ।
उत्ताना तन्मना योषित्तिष्ठेदङ्गैः सुसंयतैः ॥ ४६ ॥
तथाहि बीजं गृह्णाति दोषैः स्वस्थानमास्थितैः ।
लिङ्गन्तु सद्योगर्भाया योन्यां बीजस्य सङ्ग्रहः ॥ ४७ ॥
तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्रानुबन्धनम् ।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम् ॥ ४८ ॥
अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललं भवेत् ।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
उपचारः प्रियहितैर्भर्त्रा भृत्यैश्च गर्भधृक् ।
नवनीतघृतक्षीरैः सदा चैनामुपाचरेत् ॥ ५० ॥
अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं गुरु ।
अकालजागरस्वप्नकठिनोत्कुटिकासनम् ॥ ५१ ॥
शोकक्रोधभयोद्वेगवेगश्रद्धाविधारणम् ।
उपवासाध्वतीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भि भोजनम् ॥ ५२ ॥
रक्तं निवसनं श्वभ्रकूपेक्षां मद्यमामिषम् ।
उत्तानशयनं यच्च स्त्रियो नेच्छन्ति तत्त्यजेत् ॥ ५३ ॥
तथा-रक्तस्रुतिं शुद्धिं वस्तिमा मासतोऽष्टमात् ।

एभिर्गर्भः स्रवेदामः कुक्षौ शुष्येन्म्रियेत वा ॥ ५४ ॥

(बाहटे)

अभ्यङ्गशुद्ध्यसृक्स्रावबस्तिव्यायामलङ्घनम् ।
वर्जयेद् भूमिशय्यांञ्च गर्भिण्यामासतोऽष्टमात् ॥ ५५ ॥

(काश्यपी-)

शिरोविरेचनं नस्यं धूमपानञ्च वर्जयेत् ।
तैलाभ्यङ्गं तथा नस्यं जलूकापातनं त्यजेत् ।
आलेपनमथो वापि षण्मासादूर्ध्वमाचरेत् ॥ ५६ ॥

वातरोगिणीमेरण्डतैलक्षीराभ्यां विरेचयेत् । पञ्चमे मासि षष्ठे मासि पिटकाग्रन्थिविद्रधिशोफरोहिणीहिक्काकाससद्यःक्षताहिदष्टेषु भैषिज्यानि कारयेत् । सप्तमे मासि क्षाराग्निशस्त्रः कर्मभिरुपक्रमेत् ॥

अभ्यङ्गं तरुणे गर्भे मतिमान्न प्रयोजयेत् ।
तैलवीर्याभिभूतो हि गर्भस्थानगतोऽनिलः ॥ ५७ ॥

च्यावयेच्छोषयेच्चापि गर्भमित्येष निश्चयः ।
तस्मादभ्यङ्गमस्यास्तु षण्मासादूर्ध्वमाचरेत् ॥ ५८ ॥

(काश्यपी)

सर्वथा गर्भिणीनामाषष्ठान्मासात्तीक्ष्णौषधपानं प्रतिषिद्धम् । रसेन वा क्षीरेण वावचारयेदातृतीयात् । केवलौषधपानं न विद्यते गर्भे तरुणे नार्याः । गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामान् वर्जयेत् ॥

(सङ्ग्रहे)

व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ॥ ५९ ॥

(बाहटे)

अथ वमनसाध्ये व्याधावात्ययिके गर्भिण्या वमनद्रव्यचूर्णानुविद्धं शीतमुदकं दद्यात् । विरेचनसाध्येऽन्नपानयुक्तो विरेचनद्रव्यचूर्णो देयः । आस्थापनसाध्ये मधुरवातहरद्रव्ययुक्तो वा वस्तिः । शोणितावसेकसाध्ये शोणितावसेचनं जलूकादिभिः प्रविरळपदमनवगाढं प्रच्छाद्य वा ॥

(कृष्णात्रेयः)

वातलैश्च भवेद् गर्भः कुब्जान्धजलवामनः ।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ६० ॥

द्वितीये मासि कललाद् घनः पेश्यथवार्बुदम् ।
पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ॥ ६१ ॥

क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छाछर्दिररोचकः ।
जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ॥ ६२ ॥

अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ।
पादशोफो विदाहोऽन्ये श्रद्धाश्च विविधात्मिकाः ॥ ६३ ॥

मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ।
सम्बद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविमाननम् ॥ ६४ ॥

देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ।
श्रद्धाविघातात् गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ॥ ६५ ॥

व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ।
मूर्धा द्वे सक्थिनी बाहू सर्वसूक्ष्माङ्गजन्म च ॥ ६६ ॥

सममेव तु मूर्धाद्यैः ज्ञानञ्च सुखदुःखयोः ।
गर्भस्य नाभौ मातुश्च हृदि नाडी निबध्यते ॥ ६७ ॥

यया स पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ।
चतुर्थे व्यक्तताङ्गानां चेतनायाश्च पञ्चमे ॥ ६८ ॥

षष्ठे स्नायुसिरारोमबलवर्णनखत्वचाम् ।
सर्वैस्सर्वाङ्गसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ॥ ६९ ॥

गर्भेणोत्पीडिता दोषास्तस्मिन् हृदयमाश्रिताः ।
कण्डूं विदाहं कुर्वन्ति गर्भिण्याः किक्किसानि च ॥ ७० ॥

नवनीतं हितं तत्र कोलाम्लमधुरौषधैः ।
सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघु स्वादु च भोजनम् ॥ ७१ ॥

चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ।
श्रेष्ठया चैणहरिणशशलोहितयुक्तया ॥ ७२ ॥

अश्वघ्नपत्रसिद्धेन तैलेनाभ्यज्य मर्द्दयेत् ।
पटोलनिम्बमञ्जिष्ठासुरसैस्सेचयेत्पुनः ॥ ७३ ॥

दार्वीमधुकतोयेन मृजां च परिशीलयेत् ।
ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ॥ ७४ ॥

तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ।
शिशुरोजोनवस्थानान्नारी संशयिता भवेत् ॥ ७५ ॥

क्षीरपेया च पेयात्र सघृतान्वासनं घृतम् ।
मधुरैस्साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ॥ ७६ ॥

शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ।
शताह्वाकल्कितो वस्तिस्सतैलघृतसैन्धवः ॥ ७७ ॥

तस्मिंस्त्वेकाहयातेऽपि कालस्सूतेरतः परम् ।
वर्षाद्विकारकारी स्यात्कुक्षौ वातेन धारितः ॥ ७८ ॥

शस्तश्च नवमे मासि स्निग्धो मांसरसौदनः ।
बहूस्नेहो यवागूर्वा पूर्वोक्तं वानुवासनम् ॥ ७९ ॥

तत एव पिचुश्चास्या नित्यं योनौ निधापयेत् ।
वातघ्नपत्रभङ्गाम्भश्शीतं स्नानेऽन्वहं हितम् ॥ ८० ॥

निस्नेहाङ्गीं न नवमान्मासात्प्रभृति वासयेत् ।
प्राग्दक्षिणस्तनस्तन्या पूर्वं तत्पार्श्वचेष्टिनी ॥ ८१ ॥

पुन्नामदौर्हृदप्रश्नरता पुंस्वप्नदर्शिनी ।
उन्नते दक्षिणे कुक्षौ गर्भे च परिमण्डले ॥ ८२ ॥

पुत्रं सूतेऽन्यथा कन्यां या चेच्छति नृसङ्गतिम् ।
नृत्तवादित्रगान्धर्वगन्धमाल्यप्रिया च या ॥ ८३ ॥

क्लीबं तत्सङ्करे तत्र मध्यं कुक्षेस्समुन्नतम् ।
यमौ पार्श्वद्वयोन्नामात्कुक्षौ द्रोण्यामिव स्थिते ॥ ८४ ॥

(बाह-)

बलापलशतार्द्धं स्यात्तस्यार्द्धं चित्रकं भवेत् ।
त्रिकण्टकन्तु तस्यार्द्धं कुलत्थमथ तत्समम् ॥ ८५ ॥

एतं सङ्गृह्य सम्भारं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
चतुर्भागावशेषं तु कषायं सुपरिस्रुतम् ॥ ८६ ॥
काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ ।
मेदाद्वयसमायुक्तं द्विपलं स्यात् पृथक् पृथक् ॥ ८७ ॥
यष्टिद्विपलिकश्चैव पिष्ट्वा कल्केन संयुतम् ।
घृतप्रस्थद्वयं युक्तं क्षीरेण द्विगुणेन च ॥ ८८ ॥
मन्दाग्निना च विपचेद्योषिताममृतं घृतम् ।
अनार्तवाश्च या नार्यो योनिशूलेन पीडिताः ॥ ८९ ॥
ऋतुकाले च या नार्यो वस्तिशूलेन पीडिताः ।
तासामेव विधातव्यं गर्भस्थापनमुत्तमम् ॥ ९० ॥
प्रथमे गर्भमासे तु बलासिद्धं पयः पिबेत् ।
द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये बृहतीपयः ॥ ९१ ॥
चतुर्थेंऽशुमतीसिद्धं पञ्चमे चामृतापयः ।
षष्ठे निदिग्धिकासिद्धं सप्तमे यवकात्पयः ॥ ९२ ॥
अष्टमे गर्भवृद्ध्यर्थं मौरटक्षीरमेव च ।
तटाकशुक्तिमादाय भित्त्वा मांसं जलाढके ॥ ९३ ॥
अर्द्धप्रस्थं क्षिपेन्मांसं पक्त्वा प्रस्थावशेषिते ।
चतुष्पलं मांसकल्कं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ९४ ॥
क्षीरद्विगुणसंयुक्तं मृदुना वह्निना पचेत् ।
अग्नौ निश्शब्दमादाय पीडयेन्मतिमान् भिषक् ॥ ९५ ॥
गर्भिण्या गर्भवृद्ध्यर्थं पाययेत्प्रातरुत्थितः ।
कृशानां बृंहणश्चैव यक्ष्मरोगनिवारणम्
अनेनैव विधानेन शङ्खशङ्खणयोर्घृतम् ॥ ९६ ॥

(वृद्ध-)

गर्भिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽपि वा ।
पुष्पे दृष्टेऽथवा शूले वाह्यान्तः स्निग्धशीतलम् ॥ ९७ ॥
सेव्याम्भोजहिमक्षीरिवल्ककल्काज्यलेपितान् ।

धारयेद्धस्तियोनिभ्यां आर्द्रार्द्रान् पिचुनक्तकान् ॥ ९८ ॥
पिबेत्कान्ताब्जशालूकबालोदुम्बरवत्पयः ।
भृतेन शाल्मिकाकोलीद्विबलामधुकेक्षुभिः ॥ ९९ ॥
पयसा रक्तशाल्यन्नमद्यात्समधुशर्करम् ।
रसैर्वा जाङ्गलैश्शुद्धिवर्जश्चास्रोक्तमाचरेत् ॥ १०० ॥

(बाहट)

उत्पलबलापयस्यागोप्याह्वोशीरसम्भृतं पाथः ।
सक्षीरं परिपीतं गर्भस्रावाच्चिनुत् सहसा ॥ १०१ ॥
अतितरुणनाळिकेरीकुसुमसदाफलफलाम्बुदक्काथः ।
शमयति गर्भस्रावं जलार्द्रिकाक्षरिवृक्षतोयञ्च ॥ १०२ ॥

(काञ्ची-)

शारिबा चन्दनद्राक्षालोध्रोत्पलपयोधरैः ।
सक्षीरैः ससितं वारि गर्भस्रावनिबर्हणम् ॥ १०३ ॥
पद्मकन्दकृतं वारि सक्षीरं पाययेद्वधूम् ।
गर्भस्रावहरं श्रेष्ठं शर्करामिश्रितं निशि ॥ १०४ ॥

(योगमाला)

मधुकं शाकबीजञ्च पयस्यामरदारु च ।
अश्मन्तकः कृष्णतिलास्ताम्रवल्ली शतावरी ॥ १०५ ॥
वत्सादनी पयस्या च लता सोत्पलशारिबा ।
अनन्ता शारिबा रास्ना पद्माथ मधुयष्टिका ॥ १०६ ॥
बृहतीद्वयकाश्मर्यक्षीरिशृङ्गत्वचो घृतम् ।
पृश्निपर्णी बला शिग्रुः श्वदंष्ट्रा मधुपर्णिका ॥ १०७ ॥
शृङ्गाटकं बिसं द्राक्षा कशेरु मधुकं सिता ।
सप्तैतान् पयसा योगानर्धश्लोकसमापनान् ॥ १०८ ॥
क्रमात्सप्तसु मासेषु गर्भे स्रवति योजयेत् ।
कपित्थबिल्वबृहतीपटोलेक्षुनिदिग्धिकात् ॥ १०९ ॥

१. साधितमिति पाठः

मूलैश्शृतं प्रयुञ्जीत क्षीरं मासे तथाष्टमे।
नवमे शारिवानन्तापयस्यामधुयष्टिभिः॥ ११०॥
योजयेद्दशमे मासे सिद्धं क्षीरं पयस्यया।
अथवा यष्टिमधुकनागरामरदारुभिः॥ १११॥
(वाहटे)

गोक्षुरं कदळीमूलं क्षीरे पक्त्वा सधान्यकम्।
तत्पिबेद् गर्भशूले तु सदाहे च विशेषतः॥ ११२॥
शुण्ठीं बलां च निष्क्वाथ्य गर्भिणी सर्पिषा सह।
तैलेन वा समं पीत्वा गर्भशूलात्प्रमुच्यते॥ ११३॥
(काश्य-)

महतः पञ्चमूलस्य कषायं क्षीरसंयुतम्।
पाययेन्न परीक्षेत गर्भशूलहरं परम्॥ ११४॥
(योगा-)

पाठा च पिप्पलीमूलं कुष्ठं कटुकरोहिणी।
तत्सिद्धं शर्करायुक्तं गर्भशूले पयः पिबेत्॥ ११५॥
(जीवक-)

पञ्चमूलबलासिद्धं सलिलं क्षीरसंयुतम्।
पाययेन्न परीक्षेत गर्भशूलहरं परम्॥ ११६॥
बलादारु च शुण्ठी च बिल्वमूलाग्निमन्थकम्।
सक्षीरं साधितं पीतं गर्भशूलविनाशनम्॥ ११७॥
(तन्त्रा-)

बलानागरचित्राणां पाथः पाठाग्निमन्थयोः।
पीत्वा विमुच्यते साज्यं गर्भिणी गर्भशूलतः॥ ११८॥
बलायास्त्रिफलायाश्च निष्क्वाथो घृतमूर्च्छितः।
गर्भिणीशूलरोगाणां पानमेव विधीयते॥ ११९॥
शुण्ठीबिल्वबलाक्वाथं ससर्पिष्कं सरामठम्।
प्रपिबेत्सर्वशूलेषु गर्भिणी हिङ्गुना विना॥ १२०॥
(सारसंक्षेपः)

काकोळी क्षीरकाकोळी कन्दं नीलोत्पलस्य च ।
समांशं शीततोयेन पिष्ट्वा क्षीरेण पाययेत् ॥ १२१ ॥
पञ्चमे मासि शूलं तु विनश्यति न संशयः ।
काको(ळि ? ळ्यादि) गणः क्राथः शीतः शर्करया युतः ॥
क्षीरेण गर्भं लभते वेदना च प्रणश्यति ।
अथास्याः प्रथमे मासे गर्भे भवति वेदना ॥ १२३ ॥
पद्मकश्चन्दनोशीरं तगरं समभागिकम् ।
शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोड्य पाययेत् ॥ १२४ ॥
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रणश्यति ।
अथास्याः द्वितीये मास इत्यादि.... ... .
नीलोत्पलं सशालूकं शृङ्गाटककशेरुकम् ॥ १२५ ॥
शीततोयेनेत्यादि
अथास्या तृतीये मास इत्यादि ।
काकोळी क्षीरकाकोळी मधुकं चन्दनं तथा ॥ १२६ ॥
शीततोयेनेत्यादि .... ।
अथास्याश्चतुर्थे इत्यादि .... ।
गोक्षुरं कदळीमूलं उत्पलं च सनालकम् ॥ १२७ ॥
शीततोयेनेत्यादि .... ।
अथास्याः पञ्चम इत्यादि ... ... ।
काकोळी क्षीरकाकोळीमुत्पलञ्च सनाळकम् ॥ १२८ ॥
शीततोयेनेत्यादि ....
अथ षष्ठे मासे इत्यादि ....
प्रियाळबीजं मृद्वीकामुत्पलञ्च सकेसरम् ॥ १२९ ॥
शीततोयेनेत्यादि ....
अथ सप्तमे मासे इत्यादि ....
कपित्थकच्छुरामूलं शर्करालाजसंयुतम् ॥ १३० ॥
शीततोयेनेत्यादि ....

अथाष्टमे मासे इत्यादि ....
धान्योत्पलश्च पिप्पल्या पद्मकं कासमर्दकम् ॥ १३१ ॥
शीततोयेनेत्यादि ....

अथ नवमे मासे इत्यादि ....
पिप्पल्युशीरकाकोलीद्वयं क्षीरेण पाययेत् ॥ १३२ ॥
शीततोयेनेत्यादि ....

अथ दशमे मासे इत्यादि ....
उत्पलं मधुसंयुक्तं शर्कराद्धालितं वधूः ॥ १३३ ॥
शीततोयेनेत्यादि ....

अथैकादशे मासे इत्यादि ....
मधुकं पद्मकं चैव सोत्पलश्च सनालकम् ॥ १३४ ॥
शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोड्य पाययेत् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रणश्यति ॥ १३५ ॥

अमृतोद्भवे अमृतस्वरूपे इमान्यौषधान्यमृतं कुरु भगवति विश्वेश्वरि स्वाहा ।

अनया विद्यया मासविहितान्यभिमन्त्र्य पाययेत् ।

(जीवकी-)

बहूपद्रवशूलार्त्तं गर्भस्रावं विवर्जयेत् ॥ १३६ ॥

(काश्य-)

असम्पूर्णत्रिमासायाः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।
आमान्वये च तत्रेष्टं शीतं रूक्षोपसंहितम् ॥ १३७ ॥
उपवासो घनोशीरगुडूच्यरलुधान्यकाः ।
दुरालभापर्पटकचन्दनातिविषा बलाः ॥ १३८ ॥
क्वथितास्सलिले पानं तृणधान्यानि भोजयेत् ।
मुद्गादियूषैरामे तु जिते स्निग्धादि पूर्ववत् ॥ १३९ ॥

(वाहटे)

कुशकाशोरुवूका(शां ? नां) मूलैर्गोक्षुरकस्य च ।
दुरालभापर्पटकह्रीबेरघनचन्दनैः ॥ १४० ॥

(चक्री)

गुलूच्यातिविषोशीरबलाकट्वङ्गधान्यकैः ।
एभिः क्वाथात्रयो योज्या सामे गर्भपरिस्रवे ॥ १४१ ॥
(भद्रवर्मा)

मृद्वीकाचन्दनोशीरकाकोळीः शर्करायुताः ।
शीताम्बुना पिबेत् गर्भस्रावे सकतकं पयः ॥ १४२ ॥

चन्दनं मधुकं लोध्रं वटशुङ्गं घृतं मधु ।
तण्डुलोदकसंयुक्तं जीवदाने प्रशस्यते ॥ १४३ ॥

रक्तातिसारे पातव्यं शोणितप्रदरेषु च ।
गर्भस्य ध्वंसने नार्याः क्षीरेण सह पाययेत् ॥ १४४ ॥

शर्करोत्पलयष्ट्याह्वलोध्रचन्दनशारिबाः ।
स्रवमाणे स्त्रियं गर्भे पाययेत्तण्डुलाम्भसा ॥ १४५ ॥

शारिबा चन्दनं द्राक्षा लोध्रक्वाथं पयोऽन्वितम् ।
ससितं शीतलं गर्भस्रावारम्भे पिबेद्वधूः ॥ १४६ ॥

जम्बूपल्लवकल्कं तु पिष्ट्वा तण्डुलवारिणा ।
पाययेत्पयसा वापि गर्भस्रावे विशेषतः ॥ १४७ ॥
(सारसं)

पार्श्वद्वये तथा बस्तौ श्रोण्यां कुक्षौ तथैव च ।
उदग्रवेदनात्यर्थं सीदनं हृदयस्य च ॥ १४८ ॥

पाण्डुत्वं नाभिशूलञ्च श्रमोऽथ परिकीर्तिता ।
इत्येतत्स्रंसमानस्य विद्यात् गर्भस्य लक्षणम् ॥ १४९ ॥
(काश्यपी)

आचतुर्थात्ततो मासात् प्रस्रुतेः स्राव उच्यते ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ।
अत ऊर्ध्वं भवेन्मूढो यावदाद्वादशादिति ॥ १५० ॥
(तत्रैव)

भयाभिघाततीक्ष्णोष्णपानाशननिषेवणात् ।
गर्भे भवति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवेत् ।
सेकावगाहनालेपाः शस्यन्ते चातिशीतलाः ॥ १५१ ॥
(विद्व)

शृतधौतघृताक्तां स्त्रीं तदम्भस्यवगाहयेत् ।
गर्भे निपतिते तीक्ष्णं मद्यं सामर्थ्यतः पिबेत् ॥ १५२ ॥
गर्भकोष्ठविशुद्ध्यर्थमार्तिविस्मरणाय च ।
पेयाममद्यपा कल्के साधितां पाञ्चकौलिके ॥ १५३ ॥
बिल्वादिपञ्चकक्वाथे तिलोद्दालकतण्डुलैः ।
मासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पातिते क्रमः ॥ १५४ ॥
लघुरस्नेहलवणो दीपनीययुतो हितः ।
दोषधातुपरिक्लेदशोषणार्थमयं विधिः ॥ १५५ ॥
सञ्जातसारे महति गर्भे योनिपरिस्रवात् ।
वृद्धिमप्राप्नुवन् गर्भः कोष्ठे तिष्ठति सस्फुरः ॥ १५६ ॥
उपविष्टकमाहुस्तं वर्धते तेन नोदरम् ।
शोकोपवासरूक्षाद्यैरथवा योन्यतिस्रवात् ॥ १५७ ॥
वाते क्रुद्धे कृशः शुष्येत् गर्भो नागोदरन्तु तत् ।
उदरं वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरणं चिरात् ॥ १५८ ॥

(वाग्भटे)

यस्याः कुक्षौ पुनर्ग्लानिः पुनराध्मानमेव च ।
गर्भिण्या दृश्यते नार्यास्तस्यानागोचरं विदुः ॥ १५९ ॥
नाळी रसं न वहति प्रवृद्धे मारुते सति ।
शोषं प्रपद्यते गर्भः सदाल्पे पोषणे सति ॥ १६० ॥
स्पन्दते केवलं गर्भो विवर्णा सा च जायते ।
मासि मास्यार्तवं तस्यास्सशूलन्तु प्रवर्तते ॥ १६१ ॥
अन्नद्वेषोविपाकश्च कटीपृष्ठग्रहस्तथा ।
सीदतः सक्थिनी चास्याः सततं परिहीयते ।
एवं हि शुष्कं तं विद्यात्तथा चाप्युपविष्टकम् ॥ १६२ ॥

(काश्यपीये)

तयोर्बृंहणवातघ्नमधुरद्रव्यसाधितैः ।
घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भांश्च खादयेत् ।
लीनाख्ये निस्फुरे श्येनगोमत्स्योत्क्रोशबर्हिजाः ॥ १६३ ॥

रसा बहुघृता देया माषमूलकजा अपि ।
बालबिल्वं तिलान्माषान् सक्तूंश्च पयसा पिबेत् ॥ १६४ ॥
समेध्यमांसं मधु वा कल्यम्यङ्गञ्च शीलयेत् ।
हर्षयेत्सततश्चैनामेवं गर्भः प्रवर्द्धते ॥ १६५ ॥
पुष्टोऽन्यथा वर्षगणैः कृच्छ्रात् जायेत नैव वा ॥ १६६ ॥
(वाहटे)

पयस्याशारिवापाठातोयतोयदनागरैः ।
भृतशीतं पिबेद्वारि गर्भिणीज्वरसूदनम् ॥ १६७ ॥
श्रीपर्ण्याश्च गुडूच्याश्च क्काथं समधुशर्करम् ।
गर्भिणीं पाययेद्वैद्यः सर्वज्वरविनाशनम् ॥ १६८ ॥
मधुकं मधुलोध्रञ्च पयस्या शारिवा बला ।
कषायं क्षीरसंयुक्तं गर्भिणीज्वरनाशनम् ॥ १६९ ॥
गर्भिणीनां ज्वरः कष्टः सर्वव्याधिषु पार्थिव ।
ज्वरोष्मणोपतप्तस्तु गर्भो यात्येव विक्रियाम् ॥ १७० ॥
(तन्त्रा-)

गर्भिणीनामतीसारे सामे श्लेष्मानुगे भिषक् ।
वृक्षकस्य त्वचो मुस्ता दार्वी च सुरदारु च ॥ १७१ ॥
कषायमेषां पातव्यमामातीसारनाशनम् ।
दार्वी च मधुकं मुस्ता श्रीपर्णी शारिवा बला ।
गर्भिणीं पाययेत्क्काथं अतीसारविनाशनम् ॥ १७२ ॥
(काश्य-)

दुरालभाबलापाठानागराम्बुदसम्भृतम् ।
गर्भिणीं पाययेत्तोयमतीसारेषु सर्वथा ॥ १७३ ॥
सर्वातिसारे गर्भिण्याः धान्याम्लं पाययेद्भिषक् ।
पाचनं ग्राहि तद्विद्याद्दीपनीयं विशेषतः ॥ १७४ ॥
पुनर्नवार्द्रकक्काथं सक्षीरमनिशं पिबेत् ।
शोफोदावर्त्तगुल्मार्शश्शान्त्यर्थं गर्भिणी निशि ॥ १७५ ॥

१. पुनर्नवाक्वाथमिति पाठः.

आर्द्रकक्काथसंसिद्धं क्षीरं गुळयुतं पिबेत् ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं गर्भिणीशोफनाशनम् ॥ १७६ ॥

(तन्त्रा-)

भद्रदारु श्लक्ष्णपिष्टं शोफे मधुयुतं पिबेत् ॥ १७७ ॥

(जीवकी-)

पुनर्नवं धान्यकञ्च वचा कुष्ठं हरीतकी ।
कल्कमालेपनं शोफे गर्भिण्याः कारयेद्भिषक् ॥ १७८ ॥

(काश्य-)

चन्दनं मधुकोशीरं नागपुष्पं फलं तथा ।
दूर्वापत्रं च कालेयं शारिबा तण्डुलीयकम् ॥ १७९ ॥
एष शोफहरो लेपो ब्रह्मीरससमायुतः ।
हरीतकी शृङ्गिबेरमजगन्धा वचापि च ॥ १८० ॥
अजशृङ्गी च मञ्जिष्ठा अर्कमूलं पुनर्नवम् ।
श्रेष्ठः शोफहरो लेपो गर्भिणीनां विशेषतः ॥ १८१ ॥
वर्षाभूमूलनिष्क्वाथं सघृतं गुळसंयुतम् ।
गर्भिणीं पाययेदेतत् शोफोदावर्त्तनाशनम् ॥ १८२ ॥

(तन्त्रा-)

मधुकोशीरसिद्धं वा द्राक्षामलकसाधितम् ।
पिबेत्क्षीरं यवागूं वा गर्भिणी पित्तरोगिणी ॥ १८३ ॥

(काश्य-)

पृश्निपर्णीबलावाशानिर्यूहो रक्तपित्तनुत् ।
गर्भिण्याः कामलार्तायाः छिन्नरोहासमन्वितः ॥ १८४ ॥
वातरक्तं च शमयेत् कासं श्वासं च नाशयेत् ॥ १८५ ॥

(हिरण्या-)

पिप्पल्यङ्कोलमूलानां अश्वगन्धारसेन च ।
दध्ना च माहिषेणैव गर्भिणीकामलापहः ॥ १८६ ॥

(श्लोकालं-)

हरीतकी वचा शुण्ठी भार्ङ्गी कटुकरोहिणी ।
गुळेन सह संयुक्तं गर्भिणीश्वासकासनुत् ॥ १८७ ॥
चूर्णं वै मरिचानां तु सिताक्षौद्रघृतैस्सह ।
लिह्यात्कासहरं पथ्यं गर्भिणीनाञ्च शस्यते ॥ १८८ ॥

हिङ्गुगैरिकपिप्पलिभार्ङ्गीकर्कटकशृङ्ग्यः क्षौद्रयुक्ताः कासश्वास-
हराः। सैन्धवयुक्तो मातुलुङ्गरसो हृदयशूलप्रशमनः।

(काश्य-)

स्वरसं मातुलुङ्गस्य पिप्पलीसैन्धवान्वितम्।
गर्भिणीं पाययेद्युक्त्या शूलहृद्रोगकासनुत् ॥ १८९ ॥

बिल्वलामज्जलाजाम्बु पिबेच्छर्दिषु गर्भिणी।
हिक्कायां बिल्वफलयोरम्भः क्षीरावशेषितम् ॥ १९० ॥

मधुरोशीरसिद्धाम्बु द्राक्षामधुकसाधितम्।
पक्काम्रस्वरसं वापि बिल्वजं वा ससैन्धवम् ॥ १९१ ॥
पाययेच्छर्दिनाशाय गर्भिणीं लाजतर्पणम्।
शुण्ठीबिल्वकषायन्तु यवसक्तुविमिश्रितम् ॥ १९२ ॥
गर्भिणीं पाययेद्वैद्यः सर्वच्छर्दिविनाशनम्।
कुस्तुम्बुरूणां कल्कन्तु तण्डुलोदकसंयुतम् ॥ १९३ ॥
पीतं सशर्करं स्त्रीणां छर्दिं दौहृदजां जयेत्।
अजमोजोऽश्वगन्धा च जीरकं पिप्पलीद्वयम् ॥ १९४ ॥
सक्षौद्रं सगुळं लेह्यं गर्भिण्याश्चाग्निदीपनम्।
शुण्ठीबलाद्वयक्काथं साज्यं चैव सरामठम् ॥ १९५ ॥
सर्वगुल्महरं पेयं गर्भिण्या हिङ्गुना विना।
पृश्निपर्णीबलाबिल्वबिदारीक्कथितं पिबेत् ॥ १९६ ॥
क्षीरं क्षीरयवागूं वा गर्भिणीवातरोगनुत् ॥ १९७ ॥

(तन्त्रा-)

बिल्वाग्निमन्थपक्कं वा पाटलीनागरेण वा।
सिद्धं क्षीररसं वापि गर्भिणीवातरोगनुत् ॥ १९८ ॥

(काश्य-)

मधुकोशीरसिद्धं वा द्राक्षामधुकसाधितम्।
पिबेत्क्षीरं यवागूं वा गर्भिणीवातरोगनुत् ॥ १९९ ॥
सक्षीरो वाप्यदुग्धो वा सघृतो वाघृतोऽपि वा।
गर्भिण्यार्तिषु सर्वासु बलाक्काथः प्रशस्यते ॥ २०० ॥

(जातुक-)

बलेक्षुगोक्षुरक्काथो मूत्रदोषनिबर्हणः।
जाङ्गलैश्च रसैश्चोष्णः पिप्पलीतृणसंयुतैः ॥ २०१ ॥
धान्याम्लं त्र्यूषणं चैव पाययेद्गर्भिणीं सुखम्।
पैत्तिके श्लैष्मिके वाते नाशयेत्परमौषधम् (?) ॥ २०२ ॥
(वृद्धवि-)

उदावर्तं तु गर्भिण्या स्नेहैराशुतरं जयेत्।
योग्यैश्च वस्तिभिर्हन्यात्सगर्भां स हि गर्भिणीम् ॥ २०३ ॥
(वाग्भटे)

तेषु तेषु च रोगेषु तत्तत्कुर्याद्भिषग्जितम्।
प्राक्चैवं नवमान्मासात् सा सूती गृहमाश्रयेत् ॥ २०४ ॥
तत्रोदीक्षेत सा सूतिं सूतिकापरिवारिता।
अद्य श्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथता क्लमः ॥ २०५ ॥
अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्वस्तिवंक्षणे ॥ २०६ ॥
योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च।
आवीनामनु जन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥ २०७ ॥
अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमङ्गलाम्।
हस्तस्थपुन्नामफलां स्वभ्यक्तोष्णांबुसेचिताम् ॥ २०८ ॥
पाययेत्सघृतां पेयां तनौ भूशयने स्थिताम्।
आभुग्नसक्थिमुत्तानामभ्यक्ताङ्गीं पुनः पुनः ॥ २०९ ॥
अधो नाभेर्विमृद्नीयात्कारयेज्जृम्भचङ्क्रमम्।
गर्भः प्रयात्यवागेवं तल्लिङ्गं हृद्विमोक्षतः ॥ २१० ॥
आविश्य जठरं गर्भो वस्तेरुपरि तिष्ठति।
आव्यो हि त्वरयन्त्येनां खट्वामारोपयेत्ततः ॥ २११ ॥
अथ सम्पीडिते गर्भे योनिमस्याः प्रसाधयेत्।
मृदु पूर्वं प्रवाहेत बाढमाप्रसवाच्च सा ॥ २१२ ॥
हर्षयेत्तां मुहुः पुत्रजन्मशब्दजलानिलैः।
प्रत्यायान्ति तथा प्राणास्सूतिक्लेशावसादिताः।
गर्भसङ्गे तु धूपयेद्योनिं कृष्णाहिकञ्चुकैः ॥ २१३ ॥
(वाग्भटे)

अपामार्गस्य मूलन्तु या नारी दुःखसूयिनी ।
धारयेद्योनिमध्येन सा सुखेन प्रसूयते ॥ २१४ ॥
मधुकं चन्दनं पीत्वा हविषा माहिषेण च ।
लाङ्गल्या चरणौ लिप्त्वा सा सुखेन प्रसूयते ॥ २१५ ॥

(चाक्षुषे)

उन्मूल्य चक्रमर्दं मूले गृह्णन्नधोमुखं नीत्वा ।
दर्शय तदेव सद्यः सूतेऽन्तर्वत्न्यनायासात् ॥ २१६ ॥
कोष्णेन पिबेन्महिषीदुग्धप्रस्थेन साष्टमाज्येन ।
मलयजमधुकार्द्धपलं सद्यः सूते सुखं वनिता ॥ २१७ ॥
क्षुद्रदारिवल्कलचर्वणमाशु प्रसूतिमबलानाम् ।
विदधाति पफफणच्छदलेप इवाधोऽर्पितो नाभेः ॥ २१८ ॥

(काञ्ची)

(?)पिशाचेक्षुरसश्चैव नाळिकेरोदकं पिबेत् ।
सद्यः प्रसूयते नारी मूढगर्भे च शस्यते ॥ २१९ ॥
क्वथितेनारनाळेन रामठं सैन्धवान्वितम् ।
सद्यः प्रसूयते देयं मूढगर्भे च शस्यते ॥ २२० ॥

(तन्त्रान्तरे)

इमां विद्यां प्रवक्ष्यामि विशल्यकरणीं शुभाम् ।
अपविद्धस्तु शूलेन हतो वज्रेण वा स्वयम् ॥२२१ ॥
विक्षिप्तमन्त्रैर्विविधैरथवा कण्टकैरपि ।
गर्भिणीष्वपि यद् गर्भे विषमं समुपस्थितम् ।
जलेनानेन सिक्तस्य भस्मीभवति नान्यथा ॥ २२२ ॥

उत्क्षिप उत्पत्वथ निपीड प्रथमं मुञ्च स्वाहा । इत्यौषधं परिजप्य पानीयं देयम् । सुखेन प्रसूयते ।

(शचीमतादिति चन्द्रटे)

वियज्जलं क्षितिस्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।
सगर्भां त्वां सदा पान्तु वैशल्यं च दधत्वपि ॥ २२३ ॥
प्रसूष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टे शुभानने ।
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम् ॥ २२४ ॥
इति मन्त्रं जपेत् । अपरापातनेऽप्येवम् ॥

हिरण्यपुष्पीमूलञ्च पाणिपादेन धारयेत् ।
सुवर्चलां विशल्यां वा जराय्वपतनेऽपि च ॥ २२५ ॥
कार्यमेतत्तथोत्क्षिप्य बाह्वोरेनां विकम्पयेत् ।
तालुकण्ठं स्पृशेद्वण्या मूर्ध्नि दद्यात्स्नुहीपयः ॥ २२६ ॥
भूर्जलाङ्गलिकीतुम्बीसर्पत्वक्कुष्ठसर्षपैः ।
पृथग्द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ २२७ ॥
कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
यूषेण वा कुलत्थानां बिल्वजेनासवेन वा ॥ २२८ ॥
शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
सहिङ्गुकुष्ठमदनैर्मूत्रे क्षीरे च सार्षपम् ॥ २२९ ॥
तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥ २३० ॥
निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्सङ्गे ह्यनिलो हेतुस्सा निर्यात्याशु तज्जयात् ॥ २३१ ॥
कुशला पाणिनाक्तेन हरेत्क्लृप्तनखेन वा ।
मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाङ्गं च मर्दयेत् ॥ २३२ ॥

(बाहटे)

सूतायां हृच्छिरोवस्तिशूलो मर्कलसंज्ञितः ।
यवक्षारं पिबेत् तत्र सर्पिषोष्णोदकेन वा ॥ २३३ ॥

(सिद्ध-)

भार्ङ्गीं सशृङ्गिवेरञ्च भद्रदारुं तथैव च ।
श्लक्ष्णं दृषदि तत् पिष्टमुष्णोदकसमायुतम् ॥ २३४ ॥
मर्कले दारुणे पीतं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् ।
एतदेव तु पातव्यं ग्रन्थौ गर्भाशयस्थिते ॥ २३५ ॥

(तन्त्रा-)

मर्कलाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ २३६ ॥

धान्याम्बु वा गुळव्योषत्रिजातकरजोन्वितम् ॥ २३७ ॥

(वाहटे)

पञ्चकोलकनिर्यूहं पिप्पल्यादिशृतं तथा ।
यवक्षारपरागाढ्यं मर्कलाशूलसूदनम् ।
गुल्मशूलविधानञ्च मर्कलेष्ववचारयेत् ॥ २३८ ॥

(ब्रह्मो-)

पञ्चकोलकुलत्थानां यवागूश्शूलनाशिनी ॥ २३९ ॥

(तन्त्रा-)

सूतिकायाः नाभेरधस्ताद् भेदनशूलनं परिकर्तनं च करोति रक्तं वायुसंसृष्टं सा मर्कला । वरणादिः पतितगर्भाया गर्भमलशोधनो मर्कलाशूलविद्रधिवातगुल्माध्मानवातमूत्रपुरीषसङ्गशमनश्च भवति ॥

रक्तधातूद्भवे कुर्यात् पित्तविद्रधिवत् क्रियाम् ॥ २४० ॥

प्रजातायास्तु वस्तिशिरउदरयोनिशूले मर्कलसंज्ञे दुष्टशोणितनिमित्ते यवक्षारचूर्णं वा मधुना पाययेत् लवणचूर्णं वा ॥

मर्कलावेदनायां तु घृतेनोष्णोदकेन वा ।
क्षीरचूर्णं प्रयोक्तव्यं सर्वशूलप्रशान्तये ॥ २४१ ॥
पञ्चकोलघृतं पेयं त्रिफलासर्पिरेव वा ।

(तन्त्रान्तरात्)

सूतिका क्षुद्वती तैलात् घृताद्वा महतीं पिबेत् ॥ २४२ ॥

पञ्चकोलकिनीं मात्रामनुचोष्णं गुळोदकम् ।
वातघ्नौषधतोयं वा तथा वायुर्न कुप्यति ॥ २४३ ॥

विशुध्यति च दुष्टास्रं द्वित्रिरात्रमयं क्रमः ।
स्नेहयोग्या तु निस्नेहमसुमेव विधिं भजेत् ॥ २४४ ॥

पीतवत्याश्च जठरं यमकाक्तं त्रिवेष्टयेत् ।
जीर्णे स्नात्वा पिबेत्पेयां पूर्वोक्तौषधसाधिताम् ॥ २४५ ॥
त्र्यहादूर्ध्वं विदार्यादिवर्गक्काथेन साधिता ।
हिता यवागूः स्नेहाढ्या सात्म्यतः पयसाथ वा ॥ २४६ ॥

सप्तरात्रात्परं चास्यै क्रमशो बृंहणं हितम् ।
द्वादशाहेऽनतिक्रान्ते पिशितं नोपयोजयेत् ॥ २४७ ॥

यत्नेनोपचरेत्सूतां दुस्साधा हि तदामयाः ॥ २४८ ॥

(वाहटे)

शुण्ठ्यैरण्डबलानां निष्क्वाथं तैलघृतलुलितम् ।
प्रथमेऽह्नि पिबेत्सूता कोष्ठविशुद्ध्यर्त्तिशमनार्थम् ॥ २४९ ॥

(प्रयोगकोशात्)

दशमूलरसः शुण्ठीपाठावान् सूतिकागदे ॥ २५० ॥

(सहस्रयोग्याम्)

बलाबिल्वशृतं तोयं सर्पिस्तैलगुलाविलम् ।
प्रपिबेद्द्वादशाहन्तु सूतिका सूतिकामृतम् ॥ २५१ ॥

अथवा दशमूलाम्बु विश्वौषधसमायुतम् ।
दुराळभाविश्वतुल्यं दशमूलशृतं जलम् ॥ २५२ ॥

पीत्वा ज्वरातिसाराभ्यां मुच्यते सूतिका ध्रुवम् ।
धान्वन्तरं बलातैलं सूतिकायाः प्रशस्यते ॥ २५३ ॥

(तन्त्रान्तरे)

पञ्चकोलदशाङ्घ्रिभ्यां समाभ्यां साधु साधितम् ।
निषेव्य सलिलं सूता गुल्मादिभ्यः प्रमुच्यते ॥ २५४ ॥

देवदारुबलारास्नाशुण्ठीसैर्य्यकसाधितम् ।
सलिलं तैलसम्मिश्रमनिलार्त्ता सदा पिबेत् ॥ २५५ ॥

योनिक्षतौ घृतं सिद्धमम्बष्ठाक्षीरिवल्कलैः ।
तैलञ्च दुग्धं सलिले पक्कं योनिव्रणापहम् ॥ २५६ ॥

(भारद्वा-)

ग्राम्यधर्मवाहनाध्वगमनप्रस्खलनप्रपतनप्रपातनाभिघातलङ्घन-प्रभृतिभिरभिघातविशेषैर्बन्धनान्मुच्यते गर्भः फलमिव वृन्तबन्धनात् । स मुक्तबन्धनो गर्भाशयमाक्रम्य यकृत्प्लीहान्त्रविवरे स्रंसमानो जठर-

संक्षोभतामापादयति । तस्याः जठरसंक्षोभणाद्वायुरपानो मूढः पार्श्वबस्तिशिरोरुजायोनिशूलानाहमूत्रसङ्गानापाद्य गर्भं च्यावयति । तरुणं शोणितभावेन तमेव कदाचिद्विवृद्धमसम्यगागतमपत्यपथमनुप्राप्तमनिर्गच्छमानमपानवैगुण्यसम्मोहितं गर्भं मूढगर्भमाचक्षते ॥

(सौश्रु)

गर्भेऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्दैवतोऽपि वा ।
मृतेऽन्तर्जठरं शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ॥ २५७ ॥

गर्भास्पन्दो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्लमः ।
अरतिः स्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ॥ २५८ ॥

(वाहटे)

मूत्रपुरीषस्तम्भो गात्रश्यावता हस्तपादशोफः पूतिनिःश्वासता मुखपूतित्वं मुखशोषो मूर्च्छा च गर्भव्यापत्तिलक्षणम् इति ॥

(काश्यपीये)

जीवति तु गर्भे सूतिकागर्भनिर्हरणे प्रयतेत । निर्हर्तुमशक्ये च्यावनान्मन्त्राननुश्रृणुयात् ॥

इहामृतं च सोमश्च चित्रभानुस्सुभामिनि ।
उच्चैःश्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥ २५९ ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लघुगर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्रि ।
तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्तिम् ॥
औषधानि च बिदध्याद्यथोक्तम् ।

(पाठशुद्धौ)

कपित्थतुळसीमूलं करञ्जस्य च बीजकम् ।
पयसा कल्कितं कल्कं नाभिमूले प्रलेपयेत् ॥ २६१ ॥

मूढगर्भः पतेत्तेन हस्तपादतलेषु च ।
लाङ्गलीमूलमेकन्तु श्लक्ष्णं द्यदि पेषयेत् ।
लेपनं योनिमूले तु गर्भप्रस्रवणं परम् ॥ २६२ ॥

(महादेवादवात चन्द्रटे)

मन्त्रैर्योगैर्जरायूक्तैर्मूढगर्भो न चेत् पतेत् ।
अथापृच्छयेश्वरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ २६३ ॥

हस्तमभ्यज्य योनिञ्च साज्यशल्मलिपिच्छया ।
यद्यद्वायुवशादङ्गं सज्जेत् गर्भस्य खण्डशः ॥ २६४ ॥
तत्तच्छित्वा हरेत् सम्यग्रक्षन्नारीं च यत्नतः ।
छिन्द्याद्विगर्भन्न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ॥ २६५ ॥
सहात्मना नचोपेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ।
योनिसंवरणभ्रंशमक्कलश्वासपीडिताम् ॥ २६६ ॥
पूत्युद्गारां हिमाङ्गीञ्च मूढगर्भां परित्यजेत् ।

(बाहटे)

अविषह्ये विकारे तु श्रेयो गर्भस्य पातनम् ॥ २६७ ॥
न गर्भिण्या विपर्यासस्तस्मात्प्राप्तं न हापयेत् ॥ २६८ ॥

(हिरण्याक्षीये)

अथापतन्तीमपरां पातयेत्पूर्ववद्भिषक् ।
एवं निर्हृतशल्यान्तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ॥ २६९ ॥
दद्यादभ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपिचुं ततः ।
योनिर्मृदूभवेत्तेन शूलञ्चास्याः प्रशाम्यति ॥ २७० ॥
दीप्यकातिविषारास्नाहिङ्ग्वेलापञ्चकोलकात् ।
चूर्णं स्नेहेन कल्कं वा क्वाथं वा पाययेत्ततः ॥ २७१ ॥
कटुकातिविषापाठाशाकत्वक्हिङ्गुतेजनीः ।
तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥ २७२ ॥
त्रिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।
पयो वातहरैस्सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ॥ २७३ ॥
रसो दशाहश्च परं लघुपथ्याल्पभोजनम् ।
स्वेदाभ्यङ्गपरा स्नेहान् बलातैलादिकान् भजेत् ॥ २७४ ॥
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यस्सा क्रमेण सुखानि च ।
उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ॥ २७५ ॥

(बाहटे)

उपद्रवाद्विशुद्धाञ्च ज्ञात्वा च बलवर्णिनीम् ।
ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासेभ्यो विसृजेत्परिहारतः ॥ २७६ ॥

(पाठ)

मूढगर्भापहरणे वस्तिर्यस्यास्तु भिद्यते ।
नखेनान्येन वा योनौ स्रवेदच्छं जलं सदा ॥ २७७ ॥
तस्यां मत्तः प्रतीकारं शृणु भार्गव तत्त्वतः ।
तैलेनाभ्यज्य सर्वाङ्गमत्यन्तं स्वेदयेदथ ॥ २७८ ॥
तप्तलोष्ठैस्तथा पत्रैर्वातघ्नैर्वस्तिमूलतः ।
तस्याः प्रगृह्य चरणौ धुनुयात्तदवाक्छिराः ॥ २७९ ॥
एवञ्च बहुशः कृत्वा क्षीरेण प्रतिभोजयेत् ॥ २८० ॥

(तन्त्रा-)

तुम्बीपत्रञ्च लोध्रञ्च समभागानि कारयेत् ।
दद्याल्लेपं भगस्येदं प्रसूता ह्यक्षता भवेत् ॥ २८१ ॥
क्षीरिवृक्षकषायेण सेल्लुसिद्धेन वा तथा ।
योनिप्रक्षाळनं शीघ्रं गाढीकरणमुत्तमम् ।
तेषां त्वग्भिः प्रलेपश्च कन्याकरणमुत्तमम् ॥ २८२ ॥

(साराणवात्)

वेतसस्य तु मूलानि क्वाथयेन्मृदुनाग्निना ।
योनिः प्रक्षाळिता तेन गाढत्वमुपगच्छति ॥ २८३ ॥

(तन्त्रान्तरे)

श्रेष्ठा पुंसवने लक्ष्मीर्गर्भस्रावेऽब्जमुत्पलम् ।
बलाग्त्र्या गर्भिणीरोगे मूढगर्भेऽपकर्षणम् ।
योनिगाढविधौ सेलुरग्रच इत्याह भार्गवः ॥ २८४ ॥

(साराणवात्)

बकुळस्य फलं पिष्ट्वा पिबेन्मद्येन लाभतः ।
पुष्पकाले सदा नारी नाशयेत्पुष्पसम्भवम् ॥ २८५ ॥
शर्करोदकपिष्टानि मरिचानि सितानि च ।
पुष्पकाले त्र्यहं पीत्वा नाशयेत्पुष्पसम्भवम् ॥ २८६ ॥
किंशुकस्य फलं पिष्ट्वा मधुना सह योजयेत् ।
पुष्पकाले त्र्यहं दद्यान्नाशयेत्पुष्पसम्भवम् ॥ २८७ ॥

असनस्य च निर्यासं क्षीरेणालोड्य पाययेत्।
जनयेदार्त्तवं नष्टं क्षिप्रमेव सुखा भवेत् ॥ २८८ ॥

(तन्त्रान्तरे)

एकधा तद्द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा तथा।
वायुना प्रतिभिन्ने तु बीजे स्यात् बहुपुत्रता ॥ २८९ ॥
वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः।
सर्पवृश्चिककूश्माण्डविकृताकृतयस्तु ये ॥ २९० ॥
गर्भास्त्वेता स्त्रियश्चैव ज्ञेयाः पापकृतो भृशम्।
गर्भो वातप्रकोपेन दौहृदे चावमानिते ॥ २९१ ॥
भवेत्कुब्जः कुणिः पंकुर्मूक उन्मत्त एव वा।
मातापित्रोश्च नास्तिक्यादशुभैश्च पुराकृतैः ॥ २९२ ॥
वातादीनां प्रकोपेन गर्भवैकृतमुच्यते ॥ २९३ ॥

(सौश्रु)

यत्स्वहस्तनखाञ्छित्वा मर्दय··· ····· ···।
··· ···· कुशल्यातिपिञ्छिलैर्लेपितं भृशम् ॥ २९४ ॥
सूतिकालश्च तद्वाद्ये शङ्खदुन्दुभिघोषणैः।
पुण्याहैस्स्वस्तिवाक्येन मङ्गलैर्वचनैस्तथा ॥ २९५ ॥
दानैर्देशिकसम्पन्नैर्दरिद्रैर्ब्राह्मणैरपि।
वैद्यैर्नक्षत्रिकैश्चान्यैर्भूतविद्योपशोभितैः ॥ २९६ ॥
भूतग्रहपिशाचादीन् धूपयेद्बलिभिस्तथा।
स्निग्धैर्बहुभिराकीर्णैर्भर्ता संरक्षयेद् भृशम् ॥ २९७ ॥
कुमारं पूजयेन्नित्यं कुमारबलिकर्मणि।
योगिनी शार्ङ्गिणी चैव शार्ङ्गी शावरिका तथा ॥ २९८ ॥
भूतग्रहपिशाचादीन् पूजयेद्बलिभिस्तथा।
एवं क्रमेण तत्कुर्यात् सूतिका च सुखाभवेत् ॥ २९९ ॥

(कात्याय-)

गर्भप्रपतनेनैव पुरुषेण्यातियोगतः।
विविधैरभिघातैर्वा नार्या रक्तं प्रदुष्यति ॥ ३०० ॥

तदा तत्र योनौ शूलं शोफश्च जायते ।

नीलमत्यर्थदुर्गन्धि बहुवेदनमजस्रं रक्तं स्रवते । तत्रिरात्रमति-क्रान्तं महाशोणितं विद्यात् ॥

त्रिभिर्दोषैस्तु संसृष्टं सर्ववर्णं प्रदुष्यति ॥ ३०१ ॥

(काश्यपी-)

तत्र रक्तपित्तप्रदरचिकित्सां कुर्यात् ॥

गर्भाशयस्थः पवनोऽतिदुष्टो व्यवायवातादिनिरोधनाद्यैः ।
कटीनितम्बत्रिकवंक्षणोरुयोनीषु त्रस्तावपि वृक्कनाभ्याम् ॥ ३०२ ॥

करोत्यसह्यामधिकां रुजां तु सा सूतिकालेष्विव याति दुःखम् ।
तं रक्तगुल्मं प्रवदन्ति केचिदष्ठीलिकाग्रन्थिरितीह चान्ये ॥३०३॥

नाष्ठीलिका नैव च रक्तगुल्मस्सम्पिण्डितः केवल एव वायुः ।
इतस्ततः सञ्चरतानिलेन बिद्ध्यते चातिरुजाकरेण ॥ ३०४ ॥

तत्पार्श्व एवातिरुजा भवेद्धि सम्पिण्डितः केवलमातरिश्वा ।
यत्पार्श्वमाश्रित्य मरुत्स्थितस्तु समुद्रमण्डूकनिभःस्थिरस्तु ॥ ३०५॥

गर्भाशयस्थं निरुणद्धि यद्धि ग्रन्थीति केचिन्निगदन्ति मूढाः ।
ऋतौ कषायोदकसन्निकाशं मांसोदकाभन्त्वथवातिसान्द्रम्॥३०६॥

स्रवेदसृक्कृष्णमथाल्पमल्पं तच्चातिदुष्टं वलिनानिलेन ।
स वष्टिरोगो ह्ययमस्य तैक्ष्ण्यादतस्तु वष्टीत्यभिधीयतेऽसौ॥३०७॥

निरूहमन्वासनमुत्तराख्यं समीरणघ्नौषधसाधितं तु ।
युञ्ज्यात्तथा शान्तिमुपैति वष्टिः स्वेदैर्विचित्रैश्च पुनर्नवाद्यैः॥३०८॥

अजोण्डुकं सर्षपतैलयुक्तं सुरानुपानन्तु निषेवमाणा ।
पलाण्डुलाजापललप्रसेविनी सुदुस्तराद्वष्टिगदाद्विमुक्ता ॥ ३०९ ॥

पुनर्नवो वा पयसा विपक्वो निषेव्यमाणश्च निहन्ति वष्टिम् ।
न्यग्रोधजम्ब्वर्जुनतिन्दुकाम्रप्रियाळपालाशमधूकलोध्रम् ॥ ३१० ॥

जले विपाच्यात्र पयोधरैलाकृष्णानिशादारुनिशार्ससपथ्याः ।
षड्ग्रन्थिलोध्रद्वयकुष्ठपाठाः पिष्ट्वा तु सम्यग्विपचेच्च तैलम्॥३११॥

तत्सेवनाच्छान्तिमुपैति वष्टिः
पिचुप्रयोगैरनुवासनैश्च ॥ ३१२ ॥

(आगमात्)

स्नानौषधं प्रवक्ष्यामि सूतिकानां विशेषतः ।
विल्वप्लक्षकरञ्जौ च सहदेवी सपल्लवा ॥ ३१३ ॥
पञ्चौषधमिति ख्यातं प्रशस्तं कलिनाशनम् ।
प्लक्षः कपित्थको बिल्वः करञ्जः कङ्ककेसरौ ॥ ३१४ ॥
पाटलं ककुभं चैव दृष्टास्तेषां महौषधाः ।
सर्वग्रहविमोक्षार्थं स्नापयेत विशेषतः ॥ ३१५ ॥
स्निग्धस्विन्नां यथास्थानं स्रस्तां योनिं प्रवेशयेत् ।
धूपयेदहिकृत्त्या वा ततः पिष्टसुरां पिबेत् ॥ ३१६ ॥
दूर्वा क्षुद्रसहा लाक्षा पयस्या मधुकं बला ।
लोध्रं हरिद्रा मञ्जिष्ठा भद्रदारु च पेषयेत् ॥ ३१७ ॥
एतैः सर्पिः पचेद्धीमान् पयश्चाधिश्रयेत् ततः ।
एतैः क्षीरं च सर्पिश्च पाययेत्प्रातरुत्थिताम् ॥ ३१८ ॥
स्रस्ता योनिः पदात्क्षिप्रं यथास्थानगता भवेत् ।
पयस्या पद्मकोशीरसदाभद्रा शतावरी ॥ ३१९ ॥
मञ्जिष्ठा मधुकं लोध्रं वयस्स्था भद्रदारु च ॥
एतेन तैलं निष्पक्वं पिचुनाऽऽयोज्य धारयेत् ।
शूनायाः स्फुटितायाश्च क्षतायाश्चौषधं परम् ॥ ३२० ॥

(हिरण्याक्षीये)

जातमात्रं विशोध्योल्बाद्बालं सैन्धवसर्पिषा ।
प्रसूतिक्लेशितञ्चानुबलातैलेन सेचयेत् ॥ ३२१ ॥
स्वस्थीभूतस्य नाभिञ्च सूत्रेण चतुरङ्गुलात् ।
बद्ध्वोर्ध्वं वर्धयित्वा च ग्रीवायामवसज्जयेत् ॥ ३२२ ॥
नाभिश्च कुष्ठतैलेन सेचयेत्स्नपयेदनु ।
क्षीरवृक्षकषायेण सर्वगन्धोदकेन वा ॥ ३२३ ॥
कोष्णेन तप्तरजततपनीयनिमज्जनैः ।
क्षीरवृक्षकषायेण कुमारमवगाहयेत् ॥ ३२४ ॥

पयसा(सौवीरकणापि ? काञ्चिकेनापि) उष्णोदकमथापि वा ।
स्नापयेत्केशरक्षार्थं कुमारं शास्त्रकर्मणा ॥ ३२५ ॥

(तन्त्रा-)

ततो दक्षिणतर्जन्या ताल्वन्नाम्यावगुण्ठयेत् ।
शिरसि स्नेहपिचुना प्राशञ्चास्य प्रयोजयेत् ॥ ३२६ ॥
हरेणुमात्रं मेधायुर्बलार्थमभिमन्त्रितम् ।
ऐन्द्रीब्राह्मीवचाशङ्खपुष्पीकल्कं घृतं मधु ॥ ३२७ ॥
चामीकरवचाब्राह्मीताप्यपथ्यारजीकृताः ।
लिह्यान्मधुघृतोपेता हेमधात्री रजोथवा ॥ ३२८ ॥

(बाहटे)

श्वेतमाल्याम्बरो नित्यं ... ... ब्राह्मणपूजिते ।
शौचान्वितेऽरिष्टगृहे न तेभ्यः स्त्रीशिशोर्भयम्? ॥ ३२९ ॥
अद्वारके गुदे सूच्या व्यधयेन्मतिमान् भिषक् ।
घृतेन सेकं कुर्वीत वदने नयनेऽपि च ॥ ३३० ॥
लिङ्गदेशे च कर्णे च नासायाञ्च तथैव च ।
तन्मात्रदेशं सूच्यैव व्यधित्वा सेकमाचरेत् ॥ ३३१ ॥

(प्रयोगसि)

प्रसूतानां तु नारीणां त्र्यहं पञ्चाहमेव वा ।
स्तन्यं नश्यति वातेन स्तन्यमार्गावरोधनात् ॥ ३३२ ॥
नार्याश्रित्य(?)शरीराया विवृते मांसशोणिते ।
तदभ्यङ्गस्य वीर्येण स्वेदेन च विशेषतः ॥ ३३३ ॥
प्रवरस्नेहपानाच्च मारुते प्रशमं गते ।
क्षीरमुत्पद्यते क्षिप्रं सन्तापश्चोपशाम्यति ॥ ३३४ ॥
यावन्नोत्पद्यते स्तन्यं यावदूष्मा न शाम्यति ।
तावत्सर्पिः कुमाराणां त्रैकाल्यं सम्प्रदापयेत् ॥ ३३५ ॥
क्षीरन्तु स्तन्यवृद्ध्यर्थं गव्यं माहिषमेव वा ।
जाङ्गलानां रसं मांसं मृगाणां पक्षिणामपि ।
नाडिकास्वस्तिकाभ्यां वा तिलकल्करसेन वा ॥ ३३६ ॥

वाजीकरणयोगेन नष्टं स्तन्यं प्रवर्तते।
अतिप्रवृद्धे स्तन्ये तु यवकोद्रवभोजनम् ॥ ३३७ ॥

यूषैस्तैलेन वाश्नीयात्प्रवृद्धञ्च विरेचयेत्।
स्तन्यप्रवृद्धिहेतूनां ग्रन्थीनां लेपनं हितम् ॥ ३३८ ॥

यष्टीमधुतिलानन्ताकपोतैः कन्यकायुतैः।
घृततैलसमायुक्तं शिग्रुमूलं प्रलेपयेत् ॥ ३३९ ॥

वातादिस्तनरोगे तु सुखोष्णश्च मुहुर्मुहुः।
सक्षीरे वाप्यदुग्धे वा दोषः प्राप्तः स्तने स्त्रियाः ॥ ३४० ॥

प्रदुष्य मांसरुधिरं स्तनरोगाय कल्पते।
तदपत्यस्य संशब्दाद्दर्शनात्स्मरणादपि ॥ ३४१ ॥

ग्रहणाच्च शरीरेभ्यश्शुक्रवत्संप्रवर्तते।
मधुकं शारिबा लाजाः पिष्ट्वा क्षीरेण पैत्तिके।
प्रदेहं कारयेत्कल्कं शर्करापादसंयुतम् ॥ ३४२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

कषाये .... ।
... ... ॥ ३४३ ॥

कषायैर्यौगिकैर्युञ्ज्यात्स्वैस्वैस्तद्वच्छिलाजतु।
स्तनजे व्रणवत्सर्वं न त्वेनमुपनाहयेत् ॥ ३४४ ॥

पाटयेत्पालयन् स्तन्यवाहिनीः कृष्णचूचुके।
सर्वास्वामाद्यवस्थासु निर्दुहीत च तत्स्तनम् ॥ ३४५ ॥

(बाहटे)

कच्छपमस्तकचरणौ सुरेन्द्रगोपञ्च तैलपक्वानि।
ललनाकुचप्रणाशं प्रलेपनात्सम्प्रकुर्वन्ति ॥ ३४६ ॥

आकुल्याश्च प्रवाळानि क्षीरपिष्टानि वा पुनः।
सघृतानि वचालेपः स्तनवृद्धिविनाशनः ॥ ३४७ ॥

(तन्त्रान्तरे)

तृतीयेऽह्नि चतुर्थे वा स्त्रीणां स्तन्यं प्रवर्तते।
प्रथमे दिवसे तस्मात् त्रिकालं मधुसर्पिषी ॥ ३४८ ॥

अनन्तामिश्रिते मन्त्रभाविते प्राशयेच्छिशुम् ।
द्वितीये लक्ष्मणासिद्धं तृतीये च घृतं ततः ॥ ३४९ ॥
प्राङ्निषिद्धस्तनस्यास्य तत्पाणितलसम्मितम् ।
स्तन्यानुपानं द्वौ कालौ नवनीतं प्रयोजयेत् ॥ ३५० ॥
मातुरेव पिबेत्स्तन्यं तद्धयलं देहवृद्धये ।
स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं पिबेत् ॥ ३५१ ॥
शुक्रोधलङ्घनायासाः स्तन्यनाशस्य हेतवः ।
स्तन्यस्य शीधुवर्ज्यानि मद्यान्यानूपजा रसाः ॥ ३५२ ॥
क्षीरं क्षीरिण्य ओषध्यश्शोकादेश्च विपर्ययः ॥ ३५३ ॥
(बाहटे)

चटकेक्षुबलाद्राक्षाशारिवाम्भो निषेवितम् ।
स्तन्यवृद्धिकरं श्रेष्ठं घृतचर्मरसं (?) तथा ।
जीवनीयशृतं क्षीरं पयश्च स्तन्यवर्द्धनम् ॥ ३५४ ॥
(औरभ्रात्)

अभीरुवीरेक्षुबलापयस्यामधूकयष्टीमधुगोपकन्याः ।
तैरम्बु सिद्धंससितं प्रयुञ्ज्यात् वृष्यं परं स्तन्यकरं प्रशस्तम् ॥
दुग्धेन कमलतण्डुलचूर्णं पीतं विदारिकन्दो वा ।
सप्ताहमदुग्धायाः करोति दुग्धं प्रसूतायाः ॥ ३५६ ॥
(तन्त्रान्तरे)

विरुद्धाहारभुक्तायाः क्षुधितायाः विचेतसः ।
प्रदुष्टधातोर्गर्भिण्याः स्तन्यं रोगकरं शिशोः ॥ ३५७ ॥
त्रिविधः कथितो बालः क्षीरान्नोभयवर्तनः ।
स्वास्थ्यं ताभ्यामदुष्टाभ्यां दुष्टाभ्यां रोगसम्भवः ॥ ३५८ ॥
यदद्भिरेकतां याति न च दोषैरधिष्ठितम् ।
तद्विशुद्धं पयो वाताद्दुष्टन्तु प्लवतेऽम्भसि ॥ ३५९ ॥
कषायं फेनिलं रूक्षं वर्चोमूत्रविबन्धकृत् ।
पित्तादुष्णाम्लकटुकं पीतराज्यप्सु दाहकृत् ॥ ३६० ॥
कफात्सलवणं सान्द्रं जले मज्जति पिच्छिलम् ।
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ३६१ ॥

यथास्वलिङ्गांस्तद्व्याधीञ्जनयत्युपयोजितम् ॥ ३६२ ॥

(वाहटे)

पाठानागरसुरदारुघनामृतशारिवेन्द्रयवमूर्वाः ।
कटुकाकिराततिक्तौ वर्गोऽयं स्तन्यशुद्धिकरः ॥ ३६३ ॥

(सङ्ग्रहे)

पाठाञ्च शृङ्गिवेरञ्च दद्यात्स्तन्यविशुद्धये ।
हरिद्रादिं वचादिं वा योजयेत्स्तन्यशुद्धये ॥ ३६४ ॥

(प्रयोगसि-)

पिबेद्वा पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम् ।
पाठानागरशार्ङ्गेष्टामूर्वाभिर्लेपयेत्स्तनौ ॥ ३६५ ॥

(चर-)

शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णाञ्च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ।
स्वयं स्पृशेत् भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ॥ ३६६ ॥

तत्र विद्याद्रुजं मूर्ध्नि रुजश्चाक्षिनिमीलनात् ।
हृदि जिह्वोष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडनैः ॥ ३६७ ॥

कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनद्वेषान्त्रकूजनैः ।
आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ॥ ३६८ ॥

वस्तौ गुह्ये च विण्मूत्रसंगोत्त्रासदिगीक्षणैः ।
तत्र धात्र्याः क्रियां कुर्याद्यथादोषं यथामयम् ॥ ३६९ ॥

(वाहटे)

सर्वान्निवर्यते बालः स्तन्यान्न प्रतिवार्यते ॥ ३७० ॥

(प्रयोगसि-)

व्याधेर्यद्यस्य भैषज्यं स्तनस्तेन प्रलेपितः ।
स्थितो मुहूर्तं धौतो नुपीतस्तं तञ्जयेद्गदम् ॥ ३७१ ॥

(वाहटे)

शिशूनां स्तन्यसंयुक्तं त्रिमासाद्भेषजं विदुः ।
अतःपरं कुमाराणां जलेनैव प्रदापयेत् ॥ ३७२ ॥

क्षीरपस्यौषधं धात्र्यै क्षीरान्नादस्य चोभयोः ।

विळङ्गफलमात्रन्तु जातमात्रे विधीयते ।
एतेनैव विवर्द्धेत मासि मासि क्रमेण च ॥ ३७३ ॥

(प्रयोगसि-)

त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ३७४ ॥
सौकुमार्याल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात् ।
स्निग्धा एव सदा बाला घृतक्षीरनिषेवणात् ॥ ३७५ ॥
सद्यस्तान्वमनं तस्मात्पाययेन्मतिमान्मृदु ।
स्तन्यस्य तृप्तं वमयेत्क्षीरक्षीरान्नसेविनम् ॥ ३७६ ॥
पीतवन्तं तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुताम् ।
वस्तिं साध्ये विरेकेण मर्शेन प्रतिमर्शनम् ॥ ३७७ ॥
युञ्ज्याद्विरेचनादींस्तु धात्र्या एव यथोदितान् ।
रोगांश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ॥ ३७८ ॥
अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेर्विरेकं सुतरां त्यजेत् ।
त्रासयेन्नाविधेयश्च त्रस्तं गृह्णन्ति हि ग्रहाः ॥ ३७९ ॥
वस्त्रवातात्परस्पर्शात्[1]पालयेल्लङ्घनाच्च तम् ।
स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम् ॥ ३८० ॥
विबद्धमच्छं विच्छिन्नं फेनिलं चोपवेश्यते ।
शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं सितं घनम् ॥ ३८१ ॥
ज्वरारोचकतृट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृम्भिकाः ।
अङ्गभङ्गोऽङ्गविक्षेपः क्वणनं वेपथुर्भ्रमः ॥ ३८२ ॥
घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ।
क्षीरालसक इत्याहुरत्ययश्चातिदारुणम् ॥ ३८३ ॥
तत्राशु धात्रीं बालश्च वमनेनोपपादयेत् ।
विहितायाश्च संसर्ग्यां वचादिं योजयेद् गणम् ॥ ३८४ ॥
निशादिं वाथवा माद्रीपाठातिक्ताघनामयान् ।
पाठाशुण्ठ्यमृतातिक्ता तिक्तदेवाह्वशारिवाः ॥ ३८५ ॥
समुस्तमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ॥ ३८६ ॥

(बाहटे)

पैष्टिकं पायसं शाकं मत्स्यं माषं तिलौदनम् ॥ ३८७ ॥

---

१. खरस्पर्शादिति पा-

फाणितापूपदुग्धं च पिष्टं शुक्तं दधि ... ...।
मेदस्वीनि च मांसानि यात्यर्थमुपसेवते ॥ ३८८ ॥
तस्याः प्रकुपितः श्लेष्मा क्षिप्रं स्तन्यं विगाहते।
तस्यास्तत्पिबतः स्तन्यं कुमारस्य तथाविधम् ॥ ३८९ ॥
जायते स्तन्यदोषेण व्याधिः स्तन्यसमीरितः।
क्षीरालसक इत्येवं यं प्राहुः भिषजो बुधाः ॥ ३९० ॥
विरिच्यते छर्दयति मुखं च परिशुष्यति।
वेदना जायते कुक्षौ तालुदेशे च कण्टकम् ॥ ३९१ ॥
परिप्लवेते नयने तालुशोषं च गच्छति।
चक्षुर्भवति गम्भीरमभीक्ष्णं च विलीयते ॥ ३९२ ॥
उद्गारश्चाऽस्य भवति तृष्णा चाऽस्योपजायते।
हिक्कते जृम्भते गाढमानाहं चाऽस्य जायते ॥ ३९३ ॥
भृशं छर्दयते तस्य कूजन्त्यान्त्राणि सर्वतः।
श्वेतं भवति वर्चोऽस्य प्रद्रवं चातिसार्यते ॥ ३९४ ॥
विच्छिन्नं पिच्छिलं चैव शैवलं चाऽतिसार्यते।
जिह्वा विवर्णा भवति स्तनौ नैवाऽभिनन्दति ॥ ३९५ ॥
क्षीरालसकमेतैस्तु लिङ्गैर्व्याधिं विनिर्दिशेत्।
तत्रौषधं प्रवक्ष्यामि यथा स लभते सुखम् ॥ ३९६ ॥
तत्रैतत्प्रथमं कर्म धात्रीमस्योपवासयेत्।
एकरात्रं द्विरात्रं वा ततः स्यादुत्तरक्रिया ॥ ३९७ ॥
ततः स्तन्यविशुद्ध्यर्थमिमान्योगान्समाचरेत्।
वमनं पाययेत्पूर्वं ततः पश्चाद्विरेचयेत् ॥ ३९८ ॥
ततः संशुद्धकोष्ठायै भिषग्धात्र्यै प्रयोजयेत्।
युक्तानि षष्टिबीजैश्च दाडिमस्य रसेन च ॥ ३९९ ॥
नीलोत्पलाञ्जने चोभे क्षौद्रं पद्मस्य केसरम्।
शर्करा कोलमज्जा च छर्दिग्रहणमुत्तमम्।
नागरं चाजमोजं च हिंगु चित्रकमेव च ॥ ४०० ॥

एतैः क्षौद्रसमायुक्तं छर्दिग्रहणमुत्तमम् ।

(काश्यपीये)

पाययेन्मातरं तस्मात्कषायं पाश्वमौलिकम् ॥ ४०१ ॥

वचातरटमुस्तानां क्काथं भद्रद्रुमस्य च ।
तगरक्काथसिद्धां वा यवागूं मधुना सह ॥ ४०२ ॥

मुस्ताबिल्वशलाटूनां कुङ्कुका(?)मेषशृङ्गयोः ।
लेहयन् मधुना चूर्णमन्नादं क्षीरपं तथा ॥ ४०३ ॥

पाययेत् स्तनमालिप्य सर्वत्रैव च कल्पयेत् ।
आम्रतिन्दुकजम्बूनां क्काथं वा पत्रकं तयोः ॥ ४०४ ॥

विल्वभङ्गकषायं वा क्षीरालसकभेषजम् ।
बिल्वमूलं च कोलं च तुकाक्षीरीं च चूर्णिताम् ॥ ४०५ ॥

पिबेत् मधुगुडाभ्यां तु मुद्गयूषेण वा सह ।
क्षीरालसकतृष्णायाः क्षीरैश्चैनं प्रदेहयेत् ॥ ४०६ ॥
पाययेन्मातरं तस्मिन् कषायं पाश्वमौलिकम् ॥ ४०७ ॥

(हिरण्या-)

अनुबन्धे यथाव्याधि प्रतिकुर्वीत कालवित् ।
दन्तोद्भेदश्च रोगाणां सर्वेषामपि कारणम् ॥ ४०८ ॥
विशेषात् ज्वरवीसर्पकासच्छर्दिशिरोरुजाम् ।
अभिष्यन्दस्य पोथक्या विट्भेदस्य च जायते ॥ ४०९ ॥
यथादोषं यथारोगं यथोद्रेकं यथाबलम् ।
विभज्य देशकालादींस्तत्र योज्यं भिषग्जितम् ॥ ४१० ॥
दन्तपालिं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ॥ ४११ ॥
इतं करोति बालानां दन्तकेसरवन्मुखम् ।
दन्तोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ॥
स्वयमेवोपशाम्यन्ति जातदन्तस्य यद्गदाः ।

(वाहटे)

मस्तके घृतमण्डस्तु ज्वरितस्य सदा हितः ॥

शिरोरोगहरो मुख्यो रक्षोघ्नश्च विशेषतः ॥ ४१४ ॥

(काश्य-)

रोहिणीकल्कसंयुक्तं नवनीतं नवं शृतम् ।
पानालेपनयोर्योज्यं बालानां पित्तजे ज्वरे ॥ ४१५ ॥

सहदेवीरसे पिष्टा कटुरोहिणिकाथवा ।
पानालेपनयोर्योज्या सर्वज्वरविनाशिनी ॥ ४१६ ॥

कटुरोहिणिकाचूर्णं पिबेत्स्तन्यसमायुतम् ।
सर्वज्वरहरं श्रेष्ठं शिशूनान्तु विशेषतः ॥ ४१७ ॥

(प्रयोगासि-)

शिशोस्सर्वज्वरे देयास्तिक्ताश्शम्याकवारिणा ।
लाजाञ्जनसितावांशीयष्टिचूर्णं समाक्षिकम् ॥ ४१८ ॥

(सारस)

चूर्णं पर्प्पटकानान्तु स्तन्येन ज्वरनाशनम् ।
क्षुद्राशुण्ठीगुळूचीनां क्वाथे सिद्धं पयः पिबेत् ॥ ४१९ ॥

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं बालानां ज्वरनाशनम् ।
अश्वत्थस्य प्रवाळानां मुष्टिमात्रं तु पाचयेत्
जले तस्मिन् शृतं क्षीरं बालानां ज्वरनाशनम् ॥ ४२० ॥

(काश्य-)

पायसं सुमना लाजा मोदकं शर्करा मधु ।
श्वेतानुलेपनं धूपं ध्वजं श्वेतं पवित्रकम् ॥ ४२१ ॥

हिरण्यगर्भं कलशं श्वेतपद्मोत्तरच्छदम् ।
अहताम्बरसंवीतश्शिरस्स्नातस्सदक्षिणः ॥ ४२२ ॥

राजवृक्षे हरावासे रुद्राय बलिमाहरेत् ।
गोक्षीरकुन्दवर्णाभ त्रिशूलधर गोपते ॥ ४२३ ॥

भस्मधूसर भूतेश त्रिनेत्र शिव शङ्कर ।
प्रगृहाण बलिश्चेमं ज्वरितस्य ज्वरापह ! ॥ ४२४ ॥

मन्त्रेणानेन विधिना द्वादशाहं बलिं हरेत् ।
पायसं कृसरं लाजा गुल्मासं सक्तुपिण्डकम् ॥ ४२५ ॥

स्वस्तिकापूपरक्तान्नं गुळोदनमथापि वा ।
धूपानुलेपनं माल्यं ध्वजं नीलं पवित्रकम् ॥ ४२६ ॥

हिरण्यगर्भं कलशं श्वेतपद्मोत्तरच्छदम् ।
अहतांबरसंवीतश्शिरस्स्नातः सभूषणः ॥ ४२७ ॥

अश्वत्थे विष्णुगेहे वा विष्णवे बलिमाहरेत् ।
एतेनैव विधानेन नरो मुच्येत च ज्वरात् ॥ ४२८ ॥

पक्षिवाहन गोविन्द वराहवदन प्रभो ।
असुरघ्न सुरश्रेष्ठ नरसिंह गदाधर ॥ ४२९ ॥

प्रगृह्वाण बलिश्चेमं ज्वरितस्य ज्वरापह ।
एतेनैव विधानेन दशरात्रं बलिं हरेत् ॥ ४३० ॥

(कात्या-)

अपूपमधुलाजाभ्यां विघ्नेशाय निवेदयेत् ॥ ४३१ ॥

(भविष्यत्पुराणे)

पूजयेद्देवतानाञ्च पितॄणाञ्च ग्रहाणि च ।
ब्राह्मणान् भोजयेच्चैव यथाशक्त्यनुरूपतः ।
तेन शान्तिर्भवति च बलमायुश्च वर्धते ॥ ४३२ ॥

(भार्गवात्)

शतधौतघृतं शीतं चन्दनोशीरसंयुतम् ।
तेनैव च प्रयोगेन ज्वरदाहात्प्रमुच्यते ॥ ४३३ ॥

क्षीरेण पिष्ट्वा कटुकां पाययेद्दुग्धसर्पिषा ।
एतत् पित्तज्वरहरं बालानां सम्प्रपूजितम् ॥ ४३४ ॥

उशीरजम्ब्वाम्रवटप्ररोहैः क्वाथो रसो वा मधुसम्प्रयुक्तः ।
पीतो ज्वरच्छर्द्यतिसारतृष्णाः बालस्य मूर्च्छामपहन्ति सद्यः ॥४३५॥

(तन्त्र -)

समङ्गांशुमती शुण्ठीबलाधान्ययवैः शृतम् ।
कुमारं पाययेत्क्वाथं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३६ ॥

१- धातकीति पा-

समंगाधातकीपुष्पं स्तन्ययुक्तं पिबेच्छिशुः ।
लोध्रं प्रियङ्गुं स्तन्येन ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३७ ॥
(योगमा-)

समङ्गापिप्पलीचूर्णं स्तन्येन सह संयुतम् ।
क्षीरेण वा पिबेच्चूर्णं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३८ ॥

चाङ्गेरीस्वरसक्षौद्रवचातिविषचूर्णयुक् ।
शिशूनां भेषजं श्रेष्ठं ज्वरातीसारनाशनम् ॥ ४३९ ॥

आम्रजम्बूप्रवाळानि क्षीरिणाञ्चापि पल्लवाः ।
पयस्या शारिबामूलं गण्डीरश्चैव चित्रकम् ॥ ४४० ॥

एभिः कषायो बालस्य छर्द्यतीसारनाशनः ।
बिल्वमूलजले सिद्धं लाजमिश्रं पयः शिशुः ।
पिबेत्क्षौद्रेण संयुक्तं छर्द्यतीसारनाशनम् ॥ ४४१ ॥
(तन्त्रा-)

चूतशलाकमहौषधमुस्तासाधितमम्ब्वथवा मधुयुक्तम् ।
धातकिशारिबलोध्रसमङ्गासाधितमम्बु च कुक्षिविकारे ॥ ४४२ ॥

पुष्पं कदल्यास्सहकार[1]तिक्ताचाङ्गेरिकातामलकीदलैस्तु ।
पक्त्वा पुटे तस्य रसो मधूढः प्रवाहिकां हन्त्यचिराच्छिशूनाम्
[॥ ४४३ ॥
(सिद्धयोग-)

दार्वीहरिद्रा कुटजस्य बीजं सिंही च यष्टीमधुकं च सिद्धम् ।
जलं शिशोस्तन्यकृते तु दोषे सर्वातिसारेषु च सर्वथेष्टम् ॥ ४४४ ॥
(वरू-)

कुटचातिविषाकल्कं स्तन्ययुक्तं कणान्वितम् ।
पाययेत्तं शिशुं वैद्यस्सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४४५ ॥

शार्ङ्गेष्टास्वरसः पेयो रम्भापुष्परसस्तथा ।
चाङ्गेर्याश्च रसः क्षौद्रयुक्तः सर्वातिसारजित् ॥ ४४६ ॥
(सिद्धसा-)

समङ्गाधातकीपुष्पशारिबालोध्रसम्भवः ।
निष्क्वाथो मधुसंयुक्तो बालातीसारनाशनः ॥ ४४७ ॥
(प्रयोगसि-)

---

1. सहकार इति पा-

आम्रजम्बूप्रवालानि पद्मोत्पलशतावरीः ।
पक्त्वा क्काथं पिबेत् बालो रक्तातीसारनाशनम् ॥ ४४८ ॥
पाठातोयदशुण्ठीनां कषायं क्षौद्रसंयुतम् ॥
रक्तातीसारनाशाय पिबेत् बालो विशेषतः ॥ ४४९ ॥
रम्भापुष्पं नाळिकेरस्य पुष्पं जम्बूत्वक्चोदुम्बरोत्थं फलञ्च ।
चिञ्चामूलं तोयदं तैः कषायो रक्तोद्भूतं हन्ति सद्योऽतिसारम्
[॥ ४५० ॥
(तन्त्रा-)

सिंहीयष्टीनिशायुग्मवत्सकक्काथसेवनम् ।
शिशोस्सर्वातिसारेषु स्तन्यदोषे च शस्यते ॥ ४५१ ॥
(नारायणीये)

लेहस्तैलसिताक्षौद्रतिलयष्ट्याह्वकल्पितः ।
बालस्य रुन्ध्यान्नियतं रक्तस्रावं प्रवाहिकाम् ॥ ४५२ ॥
(चन्द्र-)

वत्सकातिविषापाठाः समङ्गाबिल्वदीप्यकान् ।
मधुना लेहयेद् बालं सर्वातीसारनाशनम् ॥ ४५३ ॥
नाळिकेरस्य पुष्पाणि जलेन सह पाचयेत् ।
मधुना सह पातव्यं रक्तातीसारनाशनम् ॥ ४५४ ॥
(योगमा-)

अनन्तादिर्गणो योज्यः क्षीरस्तन्यरसादिभिः ।
दीप्यकस्तन्यसंयुक्तस्तैलेन सह योजितः ।
अतीसाराणि सर्वाणि बालानामाशु नाशयेत् ॥ ४५५ ॥
(सारसंक्षे-)

मधुनातिविषाशृङ्गीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ।
एकां वातिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ॥ ४५६ ॥
(वाहटे)

भार्ङ्गीकणाविश्वकुळीरशृङ्गीचूर्णं विदध्यान्मधुना शिशूनाम् ।
श्वासे सकासे सकफे घृतं वा क्षीरे बृहत्याः फलमूलसिद्धम् ॥ ४५७ ॥
(योगामृ-)

क्षौद्रसनाथेन सदा कृष्णाकल्केन लिप्तयोः स्तनयोः ।
आपानेन शिशूनां प्रबलोऽपि विनश्यति श्लेष्मा ॥ ४५८ ॥

यदि वहति शिशोः कण्ठे घोर्घोरीशब्दमुल्बणः श्लेष्मा ।
वमनाय मदनमिश्रं क्षीरं परिपाययेत्कामम् ॥ ४५९ ॥

(अमृताञ्ज-)

वांशीकृष्णाञ्जनैर्लाजाशृङ्गीमरिचमाक्षिकैः ।
लेहश्शिशोर्विधातव्यः छर्दिश्वासज्वरापहः ॥ ४६० ॥

(चन्द्र-)

बिल्वमूलस्य निष्क्वाथे लाजचूर्णं सशर्करम् ।
आलोड्य पाययेत् बालं छर्दिक्रिमिविनाशनम् ॥ ४६१ ॥

(काश्य-)

प्रसूते शालिलाजानां यवागूमुपकल्पिताम् ।
सुशीतां मधुसंयुक्तां पिबेच्छर्दिहरां शिशुः ॥ ४६२ ॥
छर्दिहिक्कापहैर्लाजबीजपूराम्लसैन्धवान् ।
लाजक्षौद्रसितासर्पिस्सैन्धवान्वाऽवलेहयेत् ॥ ४६३ ॥

(प्रयोग-)

आम्रास्थिलाजसिन्धूत्थैर्लेहः क्षौद्रेण छर्दिहा ॥ ४६४ ॥

(चन्द्र-)

मृद्वीकोत्पलनाळैस्तु यवागूं पाययेत्तनुम् ।
तस्या मण्डस्तु निस्सिक्थश्शीतस्तृष्णाविनाशनः ॥ ४६५ ॥

(काश्य-)

पीतं पीतं वमति यस्तन्यन्तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलञ्च लेहयेत् ॥ ४६६ ॥

(वाहटे)

इन्द्रपुष्पीवृषफलं बीजमुर्वारुकस्य च ।
मूषिकस्य पुरीषञ्च गोरेखाबीजमेव च ॥ ४६७ ॥
एतानि समभागानि पिष्ट्वा भृङ्गरसेन तु ।
लेपयेन्नाभिवस्तौ च स्रंसते मूत्रविट् तथा ।
मधूकोषणयोः कल्कं गोमूत्रेणापि लेपयेत् ॥ ४६८ ॥

(तन्त्रा-)

कृष्णाश्मभित्सिताक्षौद्रसूक्ष्मैलासैन्धवैः कृतम् ।
मूत्रग्रहे प्रयोक्तव्यं शिशूनां लेहमुत्तमम् ॥ ४६९ ॥

श्वदंष्ट्राफलचूर्णन्तु शिशोर्दद्यान्मधुप्लुतम् ।
मूत्रकृच्छ्रापहं क्षीरं पेयं तन्मूलसाधितम् ॥ ४७० ॥

(चन्द्र-)

अत्यह्रस्वप्नशीताम्बुश्लैष्मिकस्तन्यसेविनः ।
शिशोः कफेन रुद्धेषु स्रोतस्सु रसवाहिषु ॥ ४७१ ॥
अरोचकः प्रतिश्यायो ज्वरः कासश्च जायते ।
कुमारः शुष्यति ततः स्निग्धशुष्कमुखेक्षणः ॥ ४७२ ॥
सैन्धवव्योषशार्ङ्गेष्ठापाठागिरिकदम्बकान् ।
शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ॥ ४७३ ॥
यष्ट्याह्वपिप्पलीलोध्रपद्मकोत्पलचन्दनैः ।
तालीसशारिबाभ्यां च साधितं शोषजिद्घृतम् ॥ ४७४ ॥
भृङ्गीमधूलिकाभार्ङ्गीपिप्पलीदेवदारुभिः ।
अश्वगन्धाद्विकाकोळीरास्नर्षभकजीवकैः ॥ ४७५ ॥
सूप्यपर्णीविळङ्गैश्च कल्कितैः साधितं घृतम् ।
शशोत्तमाङ्गनिर्यूहे शुष्यतः पुष्टिकृत्परम् ॥ ४७६ ॥
वचावयस्थातगरकायस्थाचोरकैश्शृतम् ।
बस्तमूत्रसुराभ्याञ्च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ४७७ ॥

(वाहटे)

कुमाराः क्षीणमांसाः स्युर्ये चात्र व्रणशोषिणः ।
कुक्कुटाण्डाश्वगन्धाभ्यां क्षीरे सिद्धं घृतं हितम् ॥ ४७८ ॥
बृंहणीयञ्च हृद्यञ्च बलवर्णविवर्धनम् ॥ ४७९ ॥

(तन्त्रा)

लाक्षारससमं तैलप्रस्थं मस्तुचतुर्गुणम् ॥
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः ।
समूर्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैस्समैः ॥ ४८० ॥
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ।
बल्यञ्ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारवातजित् ॥ ४८१ ॥
यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनाञ्च शस्यते ।
सदन्तो जायते यस्तु दन्ताः प्राग्यस्य चोत्तराः ॥ ४८२ ॥

कुर्वीत तस्मिन्नुत्पाते शान्तिकञ्च द्विजातये।
दद्यात्सदक्षिणं बालं नैगमेषञ्च पूजयेत् ॥ ४८३ ॥
तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम्।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ ४८४ ॥
तालुपाकस्स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम्।
तृडास्यकण्ड्वक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ ४८५ ॥
तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत्।
तालु तद्वत्कणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः ॥ ४८६ ॥
शृङ्गिबेरनिशाभृङ्गं कल्कितं वटपल्लवैः।
बद्ध्वा गोशकृता लिप्तं कुकूले स्वेदयेत्ततः ॥ ४८७ ॥
रसेन लिम्पेत्ताल्वास्यं नेत्रे च परिषेचयेत्।
हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ॥ ४८८ ॥
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात्।
मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ॥ ४८९ ॥
ताम्रो व्रणोन्तःकण्डूमाञ्जायते भूर्युपद्रवः।
केचित्तं मातृकादोषं वदन्त्यन्ये च पूतनाम् ॥ ४९० ॥
पृष्ठारुर्गुदकुट्टञ्च केचिच्च तमनामकम्।
तत्र धात्र्याः पयश्शोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ॥ ४९१ ॥
धृतशीतञ्च[1] शीताम्बुयुक्तमन्तरपानकम्।
सक्षौद्रतार्क्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ॥ ४९२ ॥
त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक्क्वाथपरिषेचितम्।
रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ॥ ४९३ ॥
सर्वं च पित्तव्रणजित् शस्यते गुदकुट्टके ॥ ४९४ ॥
(वाहटे-)

गुदपाकेषु बालानां पित्तघ्नीं कारयेत्क्रियाम्।
रसाञ्जनं विशेषेण पानालेपनयोर्हितम् ॥ ४९५ ॥
(तन्त्रा-)

१. सितशीतं चेति मुद्रिताष्टाङ्गसङ्ग्रहे.

शल्मलीकण्टकमख्याकफमारुतकोपजा ।
शिशूनां पिटका वक्त्रे विज्ञेया मुखदूषिका ॥ ४९६ ॥

घृंअये(?घर्षयेत्) त्तामजाक्षीरैर्जीरकाञ्जनसंयुतैः ।
जात्या रसैर्वापि तथा तेन सा विनिवर्तते ॥ ४९७ ॥

अश्वत्थत्वग्गदक्षौद्रैर्मुखपाके प्रलेपनम् ।
दार्वीयष्ट्यभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथापरम् ॥ ४९८ ॥

(प्रयोगसि)-

पित्तेन जूर्त्यार्त्तियुताश्शरीरे स्फोटा भवन्त्याशु लयं प्रयान्ति ।
रात्रौ दिवान्ते च पुनर्भवन्ति प्रायः शिशूनां स निचूरिकाख्यः ॥
तेनैव तेषां पिळकास्सदाहा कण्डूयुतास्तद्विषवज्रमाहुः ।
त्रिजातशीतामयदारुयष्टीवरासुगन्धा कुमुदोत्पलश्च ॥ ५०० ॥

वरी सरळमाञ्जिष्ठा कमलं सशताह्वयम् ।
क्षीरेण पिष्ट्वा दूर्वाज्यमिश्रं लिम्पेत्तयोर्हितम् ॥ ५०१ ॥

क्षीरवृक्षाङ्कुरं दूर्वामूलं शीतञ्जलाह्वयम् ।
शारिवां तिलयष्टिश्च तयोर्लिम्पेत्सकाञ्चिकम् ॥ ५०२ ॥

(तन्त्रा-)

वातेनाध्मापितं नाभिं सरुजं तुण्डसंज्ञितम् ।
मारुतघ्नैः प्रशमयेत्स्नेहस्वेदोपनाहनैः ॥ ५०३ ॥

(सुश्रु)-

मृत्पिण्डेनाग्निवर्णेन क्षीरसिक्तेन सोष्मणा ।
स्वेदयेदुच्छ्रितं नाभिं तुण्डं तेन प्रशाम्यति ॥ ५०४ ॥

नाभिपाके निशालोध्रप्रियङ्गुमधुकैश्शृतम् ।
तैलमभ्यञ्जनं तैलमेभिर्वाप्यवचूर्णितम् ॥ ५०५ ॥

(चन्द्र)-

देवदारुवचाशिग्रुफलत्रयपयोमुचाम् ।
क्वाथस्सकृष्णापृथ्वीकाकल्कः सर्वान् क्रमीन्हरेत् ॥ ५०६ ॥

(नारायणीये)-

कुण्डालास्त्रिविधाः प्रोक्ताः वातपित्तकफैर्नृणाम् ।
ते तु सर्वत्र देहे स्युरेकदेशेऽपि वा पुनः ॥ ५०७ ॥

जायन्ते ग्रन्थिवत्पूर्वमुन्नता रक्तमांसगाः ।
ततः कालेन पक्वास्ते कुण्डवद्यान्ति निम्नताम् ॥ ५०८ ॥

कृष्णं तोदज्वरयुतं वातात्कुण्डालकं भवेत् ।
सदाहपाकासृक्स्रावं क्षिप्रपाकि च पित्ततः ॥ ५०९ ॥

सकण्डूगौरवं स्नैग्ध्यस्तैमित्यसहितं कफात् ।
ते स्युस्सुदुस्तरा घोरा बालानान्तु विशेषतः ॥ ५१० ॥

पुष्पाश्वत्थस्य पञ्चाङ्गक्वाथे तत्कल्कसंयुते ।
तैलं पक्वन्तु सक्षीरं कुण्डालकविनाशनम् ॥ ५११ ॥

कदळीपत्रजं भस्म तैलेन सहितं हितम् ।
दग्ध्वा हरिद्रां सञ्चूर्ण्य तान्तु तैलेन लेपयेत् ॥ ५१२ ॥

पुष्पाश्वत्थत्वचश्चूर्णं सूक्ष्मं तैलेन लेपयेत् ।
कुण्डालं विनिहन्त्याशु सर्वदुष्टव्रणप्रणुत् ॥ ५१३ ॥

उन्मत्तक्षारचूर्णं वा तैलेन सह लेपयेत् ।
उन्मत्तं कदळीपत्रं रजनीं च पृथक् पृथक् ॥ ५१४ ॥

दग्ध्वा तत् भस्म तैलेन लेपं कुण्डालनाशनम् ।

(तन्त्रा)

अरविन्दस्य पञ्चाङ्गं पुष्पाश्वत्थस्य पञ्चकम् ।
पिष्ट्वा क्षीरेण संसिद्धं सर्पिः कुण्डालनाशनम् ॥ ५१५ ॥

आमलक्याः फलं पत्रं त्वचश्च मधुकं तथा ।
शकृद्रसे गवामेतत्तैलं कुण्डालनाशनम् ॥ ५१६ ॥

कल्केन यष्टीमधुकस्य तैलं चतुर्गुणे पद्मदळप्रभूते ।
रसे विपक्वं विनिहन्ति घोरं कुण्डालकं वायुरिवाभ्रवृन्दम् ॥ ५१७ ॥

(योगमा)-

अश्वत्थत्वग्गतं क्षौद्रं मुखपाके प्रलेपनम् ।
दार्वीयष्ट्यभयाजातीपत्रक्षौद्रैस्तथा परम् ॥ ५१८ ॥

अर्कवल्यभयानिम्बकार्पासतलपोटकम् ।
चिञ्चाककुभशिम्बाख्यजातीकिंशुकमार्कवम् ॥ ५१९ ॥

वसिरं क्षीरवृक्षत्वक् सुमनाः खरमञ्जरी ।
व्रणरोही सदाभद्रा हरिद्रा च निदिग्धिका ॥ ५२० ॥
एषां स्वरसकल्कैश्च सिद्धं तैलं व्रणापहम् ।
कुण्डालहरणश्चैतद्दुष्टनाळीव्रणापहम् ॥ ५२१ ॥
मनश्शिला शङ्खनाभिः पिप्पल्यथ रसाञ्जनम् ।
वर्त्तिः क्षौद्रेण संयुक्ता बालसर्वाक्षिरोगनुत् ॥ ५२२ ॥
त्वचो बृहत्या भागौ द्वौ भाग एकोऽञ्जनस्य च ।
कुकूणकेऽक्षिलेपोऽयमञ्जनश्चैव शस्यते ॥ ५२३ ॥

(चाक्षुषे)

अजाक्षीरेण संपिष्टैर्दार्वीगैरिकमुस्तकैः ।
बहिरालेपनं कार्यं अक्षिरोगविनाशनम् ॥ ५२४ ॥

(सिद्धसा)-

घृतेन सिन्धुविश्वैलाहिङ्गुभार्ङ्गीर(हो?जो) लिहन् ।
आनाहं वातिकं शूलं जयेत्तोयेन वा शिशुः ॥ ५२५ ॥

(भद्रव)-

पथ्या भृङ्गी वचाहिङ्गुनिशाः पञ्चामृतं स्मृतम् ।
बालानाममृतं बल्यमग्निवर्धनमेव च ॥ ५२६ ॥

(तन्त्रा)

गृहधूमनिशाकुष्ठराजिकेन्द्रयवैश्शिशोः ।
लेपस्तक्रेण हन्त्याशु सिध्मपामाविचर्चिकाः ॥ ५२७ ॥

(भद्रवं)-

रजनीदारुसरळश्रेयसी बृहतीद्वयम् ।
पृश्निपर्णी शताह्वा च लीढं माक्षिकसर्पिषा ॥ ५२८ ॥
ग्रहणीदीपनं श्रेष्ठं मारुतस्यानुलोमनम् ।
अतीसारज्वरश्वासकामलापाण्डुकासजित् ॥ ५२९ ॥
बालस्य सर्वरोगेषु पूजितं बलवर्णदम् ।

(बाहटे)

क्षीरपस्य कुमारस्य सौम्यादग्निर्न दीप्यते ॥ ५३० ॥

---

१. भृङ्गीतिपा.

स्तन्यदोषेण वा केचिच्छूलाध्मानयुता भृशम् ।
स्रंसते पिच्छिलं विस्रं विशदञ्च मुहुर्मुहुः ॥ ५३१ ॥
छर्द्यते च सदा बालोप्यजीर्णमिति निर्दिशेत् ।
अन्नादस्य कुमारस्य जीर्णाजीर्णौ....... ॥ ५३२ ॥
बालकस्याग्निवैषम्याद् भुक्तमन्नं न पच्यते ।
विदग्ध्य छर्द्यते तेन विदग्धमतिसार्यते ॥ ५३३ ॥
प्रलापस्तेन दोषेण मदो मूर्छा ज्वरस्तथा ।
वाक्सङ्गो वातशूलश्च स्याद् गात्रारुचितापि वा ॥ ५३४ ॥
विषूचिकाया विज्ञानं चिकित्सितमतःपरम् ।
वामयेत्तं विशुद्धोयं संशुद्धमपकर्षयेत् ॥ ५३५ ॥
जीर्णाजीर्णविशङ्कायामुष्णमम्बु पिबेन्नरः ।
नागरातिविषाहिङ्गु चित्रमूलं वचाभया ॥ ५३६ ॥
चूर्णमुष्णेन तोयेन अजीर्णार्त्तः पिबेच्छिशुः ।
वचादिं वा हरिद्रादिं पाययेदामपाचनम् ॥ ५३७ ॥
सशृङ्गिबेरलवणां यवागूं पाययेत्ततः ।
तथा संशान्तदोषस्य दीपनीयैस्समाचरेत् ॥ ५३८ ॥
उष्णाम्भसा पिबेच्छुण्ठीवरालेकणदीप्यकम्[1] ।
स्तन्येनामपराङ्गं वा(?) पिबेद्बालोप्यजूर्त्तिके ॥ ५३९ ॥
त्रयो वातोद्धता दोषा धमनीनिर्गमाश्शिरः ।
स्थिरीभूतप्रतिष्ठाश्च नानाव्यञ्जनवेदनाः ॥ ५४० ॥
शिरःकपालमाश्रित्य जनयन्ति महारुजाः ।
अर्शः प्रवर्तते तस्य शेषे बहुविधास्तथा ॥ ५४१ ॥
गोस्तनाकारसदृशं सुषिरं कर्करान्वितम् ।
बालप्रणालीमात्रैस्तु मुखैर्बहुभिरावृतम् ॥ ५४२ ॥
गुरुत्वं तीव्रदाहत्वं निस्तोदनमथापरैः ।
विविधैर्व्यञ्जनैर्युक्तं वल्मीकामिति निर्दिशेत् ॥ ५४३ ॥

---

१. वरालवणदीप्यकमिति—पा.

छेद्यं भेद्यश्च लेख्यं च विस्राव्यञ्चेति निर्दिशेत् ।
भीतस्य सुकुमारस्य वृद्धस्य तरुणस्य च ॥ ५४४ ॥

ग्राहयेद्वा जलूकाभिर्मतिमान्दुष्टशोणितम् ।
व्रणक्रिया च कर्तव्या नित्यं शस्त्रं विजानता ॥ ५४५ ॥

नक्तमालस्य पत्राणि पत्राणि कृतमालिनः ।
सुमनायाश्च पत्राणि कल्कं दृषदि पेषयेत् ॥ ५४६ ॥
हरिद्राकल्कसंयुक्तं तैलमेतैर्विपाचयेत् ।
व्रणेषु रोपणीयन्तु जातकण्डुषु दापयेत् ॥ ५४७ ॥
सूर्यवल्याश्च मूलानां त्वचः संहृत्य पेषयेत् ।
श्लक्ष्णानि कृत्वा चूर्णानि तैलेन सह संसृजेत् ॥ ५४८ ॥
आदित्यपाकं कृत्वैतद्व्रणमालेपयेद्भिषक् ।
उपर्युपरि दातव्यं तदा सम्पद्यते सुखी ॥ ५४९ ॥
पाठापथ्याहिगन्धाद्रुमसरळबलाद्वन्द्वमाद्रीद्विरात्री
तेजोह्वाव्योषकट्वीकुटचगदवचामातुलुङ्गाजमोजैः ।
गण्डीरग्रन्थिकोलाग्न्यरलुकरिकणादाडिमैः सिद्धमाज्यं
क्षीरे बालातिसारज्वरवमिकृशताल्पाग्निशोफारुचिघ्नम् ॥
(काश्यपीयादादाय श्लोकीकृतम्)

पाठाबिल्वद्विरजनीमुस्ताभार्ङ्गीपुनर्नवैः ।
सबिल्वत्र्यूषणैः सर्पिः वृश्चिकालियुतैश्शृतम् ॥ ५५१ ॥
लिहानो मात्रया रोगैर्मुच्यते मृत्तिकोद्भवैः ।
(वाहटे)
हिङ्गुभार्ङ्गीवचायष्टीव्योषकुष्ठाजमोजकैः ॥ ५५२ ॥
मुस्ताविषारसोनैश्च स्फूर्जातकरसाढके ।
सिद्धं क्षीरे च बालानां सर्वातीसारनाशनम् ॥ ५५३ ॥
(तन्त्रा)-

अळर्कस्वरसप्रस्थे तत्पक्वफलकल्कितम् ।
सिद्धं घृतं शिशोर्लेहात् कासश्वासहरं परम् ॥ ५५४ ॥
(वैदेही)

षट्सप्ताष्टममासेषु नीरुजस्य शुभेऽहनि ।
कर्णौ हिमागमे विद्ध्येद्धात्र्यङ्कस्थस्य सान्त्वयन् ॥ ५५५ ॥
प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ।
दक्षिणेन दधत्सूचीं पालीमन्येन पाणिना ॥ ५५६ ॥
मध्यतः कर्णपीठस्य किञ्चिद्गण्डाशयं प्रति ।
जरायुमात्रप्रच्छन्ने रविरश्म्यवभासिते ॥ ५५७ ॥
धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्तकरसाङ्किते ।
विध्येद्दैवकृते छिद्रे सकृदेवर्जु लाघवात् ॥ ५५८ ॥
नोर्ध्वं न पार्श्वयोर्नाधस्सिरास्तत्र हि संश्रिताः ।
स्थानव्यधान्न रुधिरं नरुग्रागादिसम्भवः ।
स्नेहाक्तं सूच्यनुस्यूतं सूत्रञ्चानुनिधापयेत् ॥ ५५९ ॥
(वाह)-

शनैश्शनैर्विवर्द्धेत तन्तुभिश्च भिषग्वरः ।
अश्वगन्धामपामार्गं पक्वञ्च बृहतीफलम् ॥ ५६० ॥
कुष्ठं कुटचबीजानि अजाक्षीरेण पेषयेत् ।
मासमुद्वर्त्तनात्कर्णं हस्तिहस्तोपमं भवेत् ॥ ५६१ ॥
(प्रयोगसि)

अथैनं जातदशनं क्रमशोऽपनयेत्स्तनात् ॥ ५६२ ॥
(वाह)-

हस्ताभ्यां ग्रीवया मूर्ध्ना विशेषात्सततं वचाम् ।
आयुर्मेधास्मृतिस्वास्थ्यकरीं रक्षोभिरक्षणीम् ॥ ५६३ ॥
(तत्रैव)

वचाचूर्णफलं लिह्याद् ब्रह्मीस्वरसभावितम् ।
क्षीरभुक् प्रत्यहं मासं मेधावी स्याद् घृतद्रुतम् ॥ ५६४ ॥
(चन्द्र)

सुचूर्णितं सुवर्णन्तु घृष्टं वा सह सर्पिषा ।
पीतं श्रुतधरं जन्तुं करोतीत्येष निश्चयः ।
वचा वा सततं पथ्या चूर्णिता घृतसंयुता ॥ ५६५ ॥
(तन्त्रा)-

बालो यदि लिहेत् घृष्टां क्षौद्रे हेमशलाकया ।
वचां वाचस्पतिस्तस्य पुरतः स्थातुमक्षमः ॥ ५६६ ॥

विश्वाजमोजरजनीद्वयसैन्धवोग्रा
यष्ट्याह्वकुष्ठमगधोद्भवजीरकाणाम् ।
चूर्णं प्रभातसमये लिहतां ससर्पि-
र्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वक्त्रे ॥ ५६७ ॥

(काञ्ची)

कुष्ठाश्वगन्धे लवणाजमोजे द्वे जीरके त्रीणि कटूनि पाठा ।
मङ्गल्यपुष्पश्च समानि चूर्णं कृत्वा च चूर्णेन वचोद्भवेन ॥ ५६८ ॥
तुल्येन युक्तं बहुशो रसेन तद्भावितं ब्रह्मविनिर्मितायाः ।
सर्पिर्मधुभ्यां तु ततोक्षमात्रं लिह्यान्नरः सप्तदिनं हिताशी ॥५६९॥

शङ्खपुष्पीवचाकुष्ठैः सिद्धं ब्रह्मीरसे घृतम् ।
पुराणं हन्त्यपस्मारं सोन्मादं मेध्यमुत्तमम् ॥ ५७० ॥

(चन्द्र)

सब्रह्मीस्वरसार्मणे वृषजयामण्डूकपर्णीवरी-
च्छिन्नोत्थार्द्धतुलाविपाचितरसप्रस्थद्वये कार्षिकैः ।
सिद्धार्थासितनिम्बशम्बररुहब्रह्मीवचावाकुची-
बिल्वत्वक्फलिनीनिशापटुतुटीवेल्लार्कपुष्प्यामयैः ॥ ५७१॥

सिद्धं सार्द्धसितोपलं समपयो हैयङ्गवीनाढकं
क्षौद्रप्रस्थयुतं त्रिघृष्टकनकं बालेन लीढं जयेत् ।
मूकत्वं जडतां स्खलद्वचनतामश्रोत्रतां मूढतां
हिक्काकासमसूरिकाक्षयविषापस्मारपाण्डूनपि ॥ ५७२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

ब्रह्मीसिद्धार्थकवचाशारिबाकुष्ठसैन्धवैः ।
सकणैस्साधितं पीतं वाङ्मेधास्मृतिकृद्घृतम् ॥ ५७३ ॥
आयुष्यं पाप्मरक्षोघ्नं भूतोन्मादनिबर्हणम् ।

(वाहटे)

व्योषवरापटुरजनीत्रृद्वचाशर्कराविडङ्गमृतम्।
सर्पिर्ब्राह्मीस्वरसे बालो विद्वान् लिहन् भवति ॥ ५७४ ॥
(काशी).

स्वरसे साधयेद्ब्राह्मया घृतप्रस्थं चतुर्गुणे।
कार्षिकैस्सैन्धववचाशर्कराकृमिजित्कणैः ॥ ५७५ ॥
पथ्यानिशात्रिवृद्धात्रीफलैरपि पलोन्मितैः।
घृतं सारस्वतं नाम मेध्यं वाचाश्च शुद्धिकृत् ॥ ५७६ ॥

इति योगरत्नसमुच्चये
वन्ध्यागर्भिणीसूतिकाबालचिकित्साधिकारः
एकविंशः।

अथ बालग्रहप्रतिषेधाधिकारः
द्वाविंशः॥

पराशरः—

बरप्रसादं गोकर्णे लब्ध्वा रावणसूरिणा
कृतं कुमारतन्त्रं यत्तत् प्रवक्ष्ये समासतः ॥ १ ॥

प्रथमे दिवसे मासे वर्षे च नन्दना नाम मातरी गृह्णाति बालम्। तया गृहीतस्य पूर्वं ज्वरः स्यात्। गात्रशोषशोफौ चाशनञ्च न गृह्णाति।

बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन मुञ्चति मातरी ॥ २ ॥

नद्या मृत्तिकां गृहीत्वा पुत्तलिकां कारयेत्। शुक्लोदनगन्धानुलेपनपुष्पाणि पञ्च पञ्च ध्वजदीपस्वस्तिकान् पूर्वाह्णे पूर्वस्यां दिशि बलिं दद्यात्। राजसर्षपोशीरशिवनिर्माल्यमार्जाररोममानुषकेशनिम्बपत्रगव्यघृतैर्बालं धूपयेत्। चतुर्थे दिने शान्त्युदकेन स्नापयेत्। ब्राह्मणं भिक्षुकं वा क्षीरेण भोजयेत्। बालः स्वस्थो भवति। ओं ह्रीं फट् स्वाहा। द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा सुनन्दा नाम बालं गृह्णाति। तया गृहीतस्य ज्वरदन्तघाताक्षिनिमीलनसन्ततरोदनाशनद्वेषाध्मानानि स्युः। तत्र तण्डुलप्रस्थकृतपुत्तलिकाः त्रयोदश स्वस्तिकध्वजान् चतुरो दीपानर्ध-

प्रस्थसिद्धापूपं मत्स्यं मांसं शुक्लोदनं पश्चिमायां दिशि पश्चिमसन्ध्यायां त्रिदिनं बलिं दद्यात्। धूपनस्नानभोजनमन्त्राः पूर्ववत्। तृतीये दिवसे मासे वर्षे च पूतना नाम मातरी बालं गृह्णाति। तया गृहीतस्य ज्वररोमहर्षाङ्गभेदाक्षिनिमीलनान्नद्वेषा भवन्ति। तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तळिकां रक्तान्योदनध्वजस्वस्तिकपुष्पगन्धानुलेपनानि पश्चिमसन्ध्यायामुत्तरस्यां दिशि बलिन्दद्यात्। धूपस्नानमन्त्राणि पूर्ववत्। चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा मुखमण्डिका नाम बालं गृह्णाति। तस्य ज्वरगात्रभेदशिरोभ्रमनाक्षिनिमीलनानि स्युः। तिलपिष्टकृतपुत्तळिकां बिल्वकण्टकैरष्टाङ्गं वेधयेत्। शुक्लपुष्पध्वजस्वस्तिका मत्स्यं मांसं प्रस्थार्धसिद्धोदनमपूपं पश्चिमायां दिशि त्रिसन्ध्यं बलिं दद्यात्। गोशृङ्गलशुनसर्पनिर्मोकमार्जाररोममानुषकेशनिम्बपत्रगव्यघृतैर्धूपयेत्। स्नानभोजनमन्त्राः पूर्ववदेव। पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा यदा विलाळिका नाम मातरीबालं गृह्णाति। तस्य ज्वरशोषश्वासकासहिक्का भवन्ति। तण्डुलप्रस्थपुत्तळिकाः शुक्लोदनध्वजशुक्लपञ्चदीपपञ्चरक्तपुष्पाण्यपराह्णे पश्चिमायां दिशि वृक्षमूले बलिन्दद्यात्। धूपस्नानभोजनमन्त्राः पूर्ववत्। षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा शकुनी नाम गृह्णाति। तस्य ज्वरोद्वेजनगात्रशोषाः स्युः। तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तळिकां कृष्णपुष्पध्वजस्वस्तिकान् मत्स्यं मांसप्रस्थोदनं पूर्वाह्णे पश्चिमस्यां दिशि बलिन्दद्यात्। धूपस्नानभोजनमन्त्राणि पूर्ववत्। सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा शुष्करेवती नाम मातरी गृह्णाति। तस्य ज्वरगात्रभेदान्नस्तनद्वेषाः स्युः। तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तळिकां सप्तध्वजस्वस्तिकदीपपुष्पाणि मत्स्यं मांसमुत्तरस्यां दिशि बलिं दद्यात्। धूपादीनि पूर्ववत्। अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा विलाळिका नाम मातरी गृह्णाति। तस्य ज्वराङ्गभेदरोदनजिह्वाशोषाङ्गप्रेरणाक्षिनिमीलनान्नद्वेषाः स्युः। तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तळिकां पायसगुळमधुसर्पींषि चतुरो ध्वजदीपान् लाजमेषमांसपर्पटिकाः शष्कुलिका रक्तपुष्पगन्धानि कृष्णाष्टम्यां दिशि दक्षिणस्यां पूर्वसन्ध्यायां बलिं दद्यात्। धूपादि पूर्ववत्। ओं नमो नारायणाय त्रैलोक्यविद्रावणाय ज्वल ज्वल ओं ह्रीं फट् स्वाहा। नवमे दिवसे मासे वर्षे वा मदमेदसा नाम गृह्णाति बालम्। तस्य ज्वर-

छर्दिग्रहण्याध्मानकासशूलशोषाङ्गभेदाः स्युः। तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिकां शुक्लोदनमत्स्यमांसशष्कुलिकापर्पटिका उत्तरस्यान्दिशि पूर्वसन्ध्यायां बलिं दद्यात्। धूपादि पूर्ववत्। ओंनमो भगवते वासुदेवाय कृष्णमण्डलं बलिमादाय हन हन हुं फट् स्वाहा। दशमे दिवसे मासे वर्षे वा रेवती नाम बालं गृह्णाति। तस्य ज्वरच्छर्दिश्वासकासशूलाध्मानान्नद्वेषाः स्युः। तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तलिकां बिल्वकण्टकैरष्टाङ्गं वेधयेत्। मघृतगुळमोदनं पञ्चविंशतिध्वजस्वस्तिकदीपांश्चत्वारि रक्तपुष्पाणि दक्षिणस्यां दिशि त्रिसन्ध्यं बलिं दद्यात्। धूपादि पूर्ववत्। ओंनमो भगवते वैश्वदेवाय हन हन हुं फट् स्वाहा। एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा अर्चिका नाम बालं गृह्णाति। तस्य ज्वरान्नद्वेषशोषगात्रभेदाः स्युः। ऊर्ध्वदृक् च स्यात्। तत्र माषपुत्तळिकां शुक्लान्योदनपुष्पाणि पञ्चविंशतिं ध्वजस्वस्तिकदीपान् दक्षिणस्यां दिशि पूर्वसन्ध्यायां बलिं दद्यात्। धूपादि पूर्ववत्। ओं नमो भगवते नारायणाय चन्द्रहासवज्रहस्ताय ज्वल ज्वल दुष्टनिग्रहाय ओं ह्रीं फट् स्वाहा। द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा अद्भुता नाम बालं गृह्णाति। तस्य ज्वरो दन्तखादनमतिरोदनमक्षिशूलमूर्ध्वरोमता च ददामीति वाचश्च। तत्र तण्डुलप्रस्थपुत्तळिकां त्रयोदश स्वस्तिकध्वजदीपानपूपान् मत्स्यमांसपर्पटिकाश्च दक्षिणस्यां दिशि बलिं दद्यात्। धूपादिपूर्ववत्। ओं नमो नारायणाय प्रज्वलितहस्ताय हन हन शोधय मर्दय मर्दय पातय पातय हूं हूं हन हन हुं फट् स्वाहा।

इति नारायणीयं बालतन्त्रं समाप्तम्।

धन्वन्तरिरुवाच—

धन्वनी तु गृही नाम गृह्णीते चातिमात्रकम्।
तया गृहीतस्य शिशोर्लक्षणं च निबोध मे॥ ३॥

ग्रीवा च पृष्ठतो भग्ना लाला च स्रवते मुखात्।
उद्वेजयति गात्राणि न गृह्णाति स्तनन्तथा॥ ४॥

ईदृशं लक्षणं दृष्ट्वा चिकित्सां तत्र कारयेत् ।
मञ्जिष्ठां तगरं लोध्रं हरितालं रसाञ्जनम् ॥ ५ ॥
पिष्ट्वैतान् पयसा बालन्तेन कल्केन लेपयेत् ।
गन्धमाल्यं शर्कराश्च पायसं दधिपंचमम् ॥
पञ्चवर्णोदनश्चापि दद्यान्मुञ्चति सा ग्रही ॥ ६ ॥
ओं नमो भगवति धन्विनि कार्मुकधारिणि । इमं बलिं गृहाण
बालं मुञ्च स्वाहा ।
भिषगत्रोक्तमन्त्रैस्तु मन्त्रयित्वा तु सप्तशः ।
बलिं निवेदयेत्तत्र यत्र चोक्ता बलिक्रिया ॥ ७ ॥
कालेऽनुक्ते निशायान्तु देशेऽनुक्ते चतुष्पथे ।
द्रव्येऽनुक्तेऽक्षमात्रेण दद्याद्भिषगतन्द्रितः ॥ ८ ॥
कूजते स्तनते बालो गात्रं सङ्कोचयेत्ततः ।
भीषण्या प्रगृहीतस्तु द्वितीये दिवसे शिशुः ॥ ९ ॥
तस्य कुर्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखी ।
अपामार्गमुशीरश्च पिप्पली चित्रकं समम् ॥ १० ॥
अजामूत्रेण पिष्ट्वा तु तेन बालं प्रलेपयेत् ।
निम्बगोदन्तकेशाहित्वङ्नखैश्चापि धूपयेत् ॥ ११ ॥
मत्स्योदनं सुरां मांसं गन्धमाल्यञ्च दापयेत् ।
बलिं दद्यात्तु मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १२ ॥
ओंनमो भगवति भीषणि भुजगधारिणि इमं बलिं गृहाण ।
बालं मुञ्च स्वाहा ।
नोन्मीलयति नेत्रे च न गृह्णाति स्तनन्ततः ।
कण्ठमाल्या गृहीतस्तु तृतीये दिवसे शिशुः ॥ १३ ॥
गजदन्तनखोशीरानजामूत्रेण पेषयेत् ।
अनेन लेपितं बालं धूपयेन्निम्बसर्षपैः ।
बलिं दद्यात्तु मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १४ ॥

ओं नमो भगवति कण्टमालिनि इमं बलिं गृहाण । बालं मुञ्च स्वाहा ।

फेनमुद्गिरिते चैव दिशश्चैव निरीक्षते ।
उद्वेजयति गात्राणि रुदते च पुनः पुनः ॥ १५ ॥

काकोळ्या च गृहीतस्तु चतुर्थे दिवसे शिशुः ।
गजदन्तादिनिर्मोकराजसर्षपसंयुतम् ॥ १६ ॥

गोमूत्रेणैव पिष्ट्वा वा तेन बालं प्रलेपयेत् ।
कपिरोमनखैर्निम्बसर्षपैश्चैव धूपयेत् ॥ १७ ॥

अन्नपानीयमांसैश्च बलिं दद्यात्समन्त्रकम् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १८ ॥

ओं नमो भगवति काकोळि कृष्णाभरणभूषिते इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

मातुरुत्सङ्गवर्ती तु मुष्टिं बध्वा तु नित्यशः ।
जृम्भते स्वपते वापि आकाशञ्च निरीक्षते ॥ १९ ॥

हस्तिन्या च गृहीतस्तु पञ्चमे दिवसे शिशुः ।
मेषशृङ्गवचा लोध्रं हरितालं मनाश्शिला ॥ २० ॥

एतानि चोदकैः पिष्ट्वा तेन बालं प्रलेपयेत् ।
रक्तवर्णानि पुष्पाणि गन्धं चैव तथाविधम् ॥ २१ ॥

ओदनं गुळसंयुक्तं बलिं दद्यात्समन्त्रकम् ।
एतेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ २२ ॥

ओंनमो भगवति हस्तिनि अब्जधारिणि इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

भजते हस्तपादौ च श्वसते च पुनः पुनः ।
रुदित्वा मुह्यते चापि न गृह्णीते स्तनन्तथा ॥ २३ ॥

शुष्कार्यापि गृहीतश्च षष्ठे हि दिवसे शिशुः ।
सर्जगुग्गुलुगोदन्तं कुष्टं सिद्धार्थकं वचाम् ॥ २४ ॥

घृतेन धूपयित्वा तु तेन बालं प्रलेपयेत्
गोरोमशृङ्गसर्पाणां निर्मोकञ्चैव धूपयेत् ॥ २५ ॥

पुष्पाणि चन्दनं रक्तमन्नं मांसं तथैव च ।
बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ २६ ॥

ओन्नमो भगवति रक्तातुले ने हुङ्कारि इमं बलिं गृहाण । बालं मुञ्च स्वाहा ।

दंशते मुह्यते चापि कोकिलस्वरसंयुतः ।
पूतिगन्धं च वमति गृध्रगन्धं तथैव च ॥ २७ ॥
मुक्तकेश्या गृहीतश्च सप्तमे दिवसे शिशुः ।
वचां च बृहतीं कुष्ठं गोमूत्रेण च पेषयेत् ॥ २८ ॥
लेपयेद् बालकं तेन नखैर्व्याघ्रस्य धूपनम् ।
बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ २९ ॥

ओं नमो भगवति मुक्तकेशि रक्ताभरणभूषिते इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

स्वपते हसते बालो गृह्यमाणस्तु रोदिति ।
निरीक्षते दिशस्सर्वा जिह्वाञ्चालयते सदा ॥ ३० ॥
त्रिदण्ड्या तु गृहीतश्च अष्टमे दिवसे शिशुः ।
वचां हिङ्गुसमं पिष्ट्वा तेन बालं प्रलेपयेत् ॥ ३१ ॥
धूपं लशुनसिद्धार्थं मत्स्यमांससुरासवैः ।
बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ३२ ॥

ओं नमो भगवति त्रिदण्डि त्रिनयने त्रिशूलहस्ते इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

ऊर्ध्वमुच्छ्वसते नित्यमुत्थितो मुह्यते मुहुः ।
रोदनं कुरुते बालो मुष्टिं बध्नात्युभे भृशम् ॥ ३३ ॥
अजमेष्या गृहीतश्च नवमे दिवसे शिशुः ।
श्वेतया वचया कुष्ठतगरश्वेतसर्षपम् ॥ ३४ ॥
जलेन सह पिष्ट्वा तु तेन बालं प्रलेपयेत् ।
कपिरोमनखैश्चापि धूपं दद्याद्विचक्षणः ॥ ३५ ॥

बलिं दद्याच्च मन्त्रेण गन्धपुष्पादिकं तथा।
लेपितं धूपितं बालं ततो मुञ्चति सा गृही ॥ ३६ ॥

ओं नमो भगवति अजमेषि मेषाधिरूढे शक्तिहस्ते इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा।

नीलोत्पलसुवर्णाभं रूपं भवति बालके।
रोदित्यपि दिवारात्रं गन्धं वा वाति शोभनम् ॥ ३७ ॥
रोदिन्या तु गृहीतस्य दशमे दिवसे शिशुः।
कुष्ठं सर्जरसं शीतं सर्षपं जलपेषितम् ॥ ३८ ॥
अनेन लेपितं बालं धूपयेद्वा विधूपनैः।
मांसी च निम्बपत्राणि लाक्षया सह धूपनम् ॥ ३९ ॥
कोद्रवान्नं ततो दद्यात् कलशं वारिपूरितम्।
बलिं दद्याच्च मन्त्रेण ततो मुञ्चति सा गृही ॥ ४० ॥

ओं नमो भगवति रोदिनि कुन्देन्दुनिर्मले इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा।

इति दिवसाधिकारः।

दशस्वेव दिनेष्वेषु यदुक्तं लक्षणं शिशोः।
तस्मिन्नदृष्टे दृष्टे च मासिके लक्षणे तदा ॥ ४१ ॥
कुर्यान्मासिकमेवात्र कर्म नित्यमतन्द्रितः।
आरभ्य जन्मदिवसान्मासस्त्रिंशद्दिनैर्युतः ॥ ४२ ॥
तथा द्वादशमासेषु यद्यद्वक्ष्यामि लक्षणम्।
तस्मिन् दृष्टे तु तत्कार्यं दृष्टे चिह्ने तथाब्दिके ॥ ४३ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि मासानां विधिमुत्तमम्।
शृणु जीवकतस्त्वेन[1] मन्त्रांश्चैव पृथक् पृथक् ॥ ४४ ॥
प्रथमे मासि गृह्णाति शकुनी नाम पूतना।
तया गृहीतो बालस्तु काकरावं करोति च ॥ ४५ ॥

---

१. जीवककल्पेन इति

रोदित्येव दिवारात्रं पूतिगन्धश्च जायते ।
रक्तञ्च स्रवते मूत्रं चक्षुर्भ्यां च न पश्यति ॥ ४६ ॥
तेन सा रमते नित्यं पूतना बलिकाङ्क्षिणी ।
बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखी ॥ ४७ ॥
पायसं त्रिविधं दद्यान्मांसश्चैव चतुर्विधम् ।
रक्तपुष्पं तथा गन्धं वस्त्रं दद्यात्सदीपकम् ॥ ४८ ॥
पानीयञ्च प्रदातव्यं याम्यां दिशि गृहाच्छिशोः ।
करञ्जवृक्षमाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं क्षिपेत् ॥ ४९ ॥
धूपयेन्मेषशृङ्गेण गोदन्तेन नखेन च ।
दीपं दद्याच्च तैलेन सप्तरात्रं बलिं हरेत् ॥ ५० ॥
स्नापितं धूपितं बालं ततो मुञ्चति पूतना ।
ओं नमो भगवत्यै शकुन्यै इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।
पूतना मकुटा नाम द्वितीये मासि बालकम् ॥ ५१ ॥
गृह्णाति चानया ग्रस्तो जायते काञ्चनप्रभः ।
शीतळानि च गात्राणि निष्पन्दश्चैव जायते ॥ ५२ ॥
ग्रीवा च पृष्ठतो भुग्ना मुखं च परिशुष्यति ।
क्षीरं पिबति विस्रब्धं तत्क्षणात्तु समुद्गिरेत् ॥ ५३ ॥
आमतण्डुलपक्वान्नं कृष्णपायसमेव च ।
गन्धपुष्पं तथा धूपं वस्त्रञ्चैव प्रदापयेत् ॥ ५४ ॥
धूपञ्चारिष्ठपत्रेण कुसुम्भलशुनेन च ।
दीपश्च निम्बतैलेन पूजयेच्च यथाविधि ॥ ५५ ॥
पूर्वां दिशं समाश्रित्य पूर्वाह्णे तु बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ५६ ॥
ओं नमो भगवत्यै मकुटे शुभाङ्गे इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।
पूतना गोमती नाम तृतीये मासि बालकम् ।
गृह्णाति स तया ग्रस्तो बालो रोदिति निष्ठुरम् ॥ ५७ ॥

स्रवेन्मूत्रपुरीषञ्च मारुतश्च न निन्दति ।
मधुगन्धास्सदा वान्ति वसुगन्धाश्च वाद्यतः (?) ॥ ५८ ॥
ओदनं क्षीरशाकञ्च यवागूं कृष्णपायसम् ।
गुल्मासं तिलचूर्णञ्च पिण्याकं गन्धमाल्यकम् ॥ ५९ ॥
सुगन्धं सर्षपेणैवं धूपयेत्सन्ध्ययोश्शिशुम् ।
स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ॥ ६० ॥
पूर्वां दिशं समाश्रित्य पूर्वाह्णे तु बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ६१ ॥
ओं नमो भगवति गोमति इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।
पूतना पिङ्गळा नाम चतुर्थे मासि बालकम् ।
गृह्णाति च गृहीतस्य कम्पते दक्षिणः करः ॥ ६२ ॥
क्षीरं पिबति विस्रब्धं रावं सृजति दारुणम् ।
श्वेतवर्णं शरीरं च मुखं च परिशुष्यति ॥ ६३ ॥
पूतिगन्धो भवेत्तस्य न मन्त्रं नापि चौषधम् ।
वर्जयेत्तादृशं बालं बलिं तत्र न कारयेत् ॥ ६४ ॥
पूतना काञ्चनी नाम पञ्चमे मासि बालकम् ।
गृह्णाति च गृहीतस्तु जायते काञ्चनप्रभः ॥ ६५ ॥
सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ।
क्षीरं पिबति विस्रब्धं रुदते च पुनः पुनः ॥ ६६ ॥
शाकोदनं पूपळिकां पायसं शर्करायुतम् ।
गन्धमाल्यं स्वस्तिकञ्च धूपनं चन्दनं तथा ॥ ६७ ॥
दक्षिणां दिशमाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ६८ ॥
ओं नमो भगवति काञ्चनकुमुदप्रभशरीरे कुमुदगन्धे इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।
पूतना पङ्कजा नाम षष्ठे मासि तु बालकम् ।
गृह्णाति च गृहीतस्तु रोदित्येव पुनः पुनः ॥ ६९ ॥

श्वासस्तीव्रो भवेत्तस्य कुक्षिशूलश्च जायते ।
मत्स्यमन्नं सुरां मांसमपूपं कृसरं तथा ॥ ७० ॥

मयूरं कुक्कुटं छागं पिष्टेनैव च कारयेत् ।
गन्धपुष्पादिसंयुक्तं बलिं तत्र प्रदापयेत् ॥ ७१ ॥

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ७२ ॥

ओं नमो भगवति पङ्कजाभरणभूषिते पङ्कजगन्धे इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना शीतळा नाम सप्तमे मासि बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु श्वसित्यति पुनः पुनः ॥ ७३ ॥

आस्फोटयति गात्राणि आहारं च न वाञ्छति ।
रोदते दन्तवीणां च पूतिगन्धं प्रयाति च ॥ ७४ ॥

मांसोदनं सुरां शाकं गुल्मासं तिलचूर्णकम् ।
कुक्कुटश्चक्रवाकश्च पिष्टेनैव तु कारयेत् ॥ ७५ ॥

गन्धपुष्पादिकं सर्वमप्रमत्तः प्रदापयेत् ।
एकरात्रं बलिं दद्यात् ग्राममध्ये समन्ततः ॥ ७६ ॥

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ७७ ॥

ओं नमो भगवति शीतळे शीतळशरीरे बहुलेपने इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना रजनी नाम अष्टमे मासि बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु बालो मुञ्चति तत्क्षणात् ॥ ७८ ॥

स्फोटकं सर्षपाकारं शरीरे तस्य जायते ।
कम्पते वामहस्तश्च मुखश्च परिशुष्यति ॥ ७९ ॥

ईदृशं लक्षणं दृष्ट्वा क्रियां तत्र न कारयेत् ।
पूतना कुम्भकर्णी तु नवमे मासि बालकम् ॥ ८० ॥

गृह्णात्यतो गृहीतस्तु बालो रोदिति निष्ठुरम् ।
दह्यते मुह्यते चैव ज्वरः छर्दिश्च जायते ॥ ८१ ॥

पाटलः कौमुदो गन्धो गुळगन्धस्तथैव च ।
कृसरं च गुळं मत्स्यं तथा क्षीरं गुळासवम् ॥ ८२ ॥
गुल्मासन्तिलचूर्णश्च बलिं तत्र प्रदापयेत् ।
पुष्पाणि चैव रक्तानि सुगन्धं कुङ्कुमं तथा ॥ ८३ ॥
पूर्वां दिशं समाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ॥ ८४ ॥

ओं नमो भगवति कुम्भकर्णिं मत्तमातङ्गगामिनि इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना शबरी नाम दशमे मासि बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति ॥ ८५ ॥
उद्वेजयति गात्राणि आहारन्नाभिवाञ्छति ।
गुळान्नं पीतरक्ताभं मत्स्यं मांसं च दापयेत् ॥ ८६ ॥
घण्टाश्चैव पताकाश्च पिष्टैरेव तु कारयेत् ।
श्वेतपुष्पं तथा गन्धं तिलतैलेन दापयेत् ॥ ८७ ॥
उत्तरां दिशमाश्रित्य बलिन्दद्याद्दिनत्रयम् ।
मध्याह्ने तु प्रदातव्यं ततो मुञ्चति पूतना ॥ ८८ ॥

ओं नमो भगवति शबरवसनप्रिये इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

पूतना राक्षसी नाम मासे ह्येकादशे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ८९ ॥

पूतना चञ्चला नाम द्वादशे मासि बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु श्वसते मुह्यते तथा ॥ ९० ॥
उद्वेजयति गात्राणि आहारं नाभिवाञ्छति ।
तिलचूर्णं सगुल्मासं घृतं दधि गुळोदनम् ॥ ९१ ॥
पूर्वां दिशं समाश्रित्य मध्याह्ने तु बलिं हरेत् ।
स्नापयेत्पञ्चपत्रेण धूपयेन्निम्बसर्षपैः ॥
दीपञ्च तिलतैलेन ततो मुञ्चति बालकम् ॥ ९२ ॥

ओं नमो भगवति चश्चले चश्चलशरीरे इमं बलिं गृहाण बालं मुश्च स्वाहा।

इति मासाधिकारः।

अतः परं प्रवक्ष्यन्ते घोररूपास्तु मातरः।
शृणु जीवकतत्त्वेन मन्त्राणां च पृथक् पृथक् ॥ ९३ ॥

कुमारी गन्धिनी नाम पूर्वे वर्षे तु बालकम्।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु धरण्यां पतति ध्रुवम् ॥ ९४ ॥

नोन्मीलयति नेत्रे च रोदित्यपि पुनः पुनः।
दह्यते मुह्यते चैव तथाहारं न वाञ्छति ॥ ९५ ॥

गुळोदनं सुरां मांसं मत्स्यान् पूपळिकां दधि।
गुल्मासं पललं लाजा गुळं माल्यं सगन्धकम् ॥ ९६ ॥

केशैश्चापि च लाजैश्च गोदन्तेन च धूपयेत्।
स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ॥ ९७ ॥

पूर्वां दिशं समाश्रित्य चैकरात्रं बलिं हरेत्। ९८ ॥

ओं नमो भगवत्यै सुगन्धिन्यै सुगन्धालेपने इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा।

कुमारी नन्दिनी नाम द्वितीये वत्सरे शिशुम्।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु ज्वरेण परितप्यते ॥ ९९ ॥

शोणितं स्रवते मूत्रविड्भ्यां स्रवति शोणितम्।
कम्पते दक्षिणो हस्तः हसते च पुनः पुनः ॥ १०० ॥

पद्मकेसरसङ्काशं गात्रं तस्य प्रजायते।
तेन सा रमते नित्यं कुमारी बलिकांक्षिणी ॥ १०१ ॥

गुळोदनं च पानीयन्तस्य मांसं प्रदापयेत्।
गुल्मासं तिलचूर्णञ्च दध्यपूपकमेव च ॥ १०२ ॥

सौगन्धिकोत्पलं पद्मं कुमुदञ्चैव पिष्टकम्।

पिष्टेनोद्वर्त्य बालन्तु प्रकृतिं तेन कारयेत् ।
गन्धमाल्यादिकं दद्यात् तिलतैलेन दीपयेत् ॥ १०३ ॥
पूर्वां दिशं समास्थाय मध्यरात्रे बलिं हरेत् ।
लशुनं सर्पनिर्मोकं सिन्धुवारेण धूपयेत् ॥ १०४ ॥
... ... ।
.... ॥
स्नापयेन्निम्बविल्वाभ्यां पलाशाश्वत्थकिंशुकैः ।
स्नापितं धूपितं बालं चन्दनेन तु लेपयेत् ॥ १०५ ॥
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति नन्दिनी ॥ १०६ ॥

ओं नमो भगवति नित्यानन्दस्वरूपिणि ! इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी बन्धिनी नाम तृतीये वत्सरे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु चक्षुर्भ्यां नैव पश्यति ॥ १०७ ॥
सीदन्ति सर्वगात्राणि ज्वरः शोषश्च जायते ।
कम्पते वामहस्तश्च तथाहारं न वाञ्छति ॥ १०८ ॥
ओदनं कृसरं मांसं गुल्माषं च सफाणितम् ।
दधि लाजाश्च दातव्या गन्धं पुष्पं तथैव च ॥ १०९ ॥
शाकश्च चक्रवाकश्च पिष्टेनैव तु कारयेत् ।
पिष्टेनोद्वर्त्य बालन्तु प्रदीपं तेन कारयेत् ॥ ११० ॥
लशुनं मृगरोमाणि शिखिपत्रैश्च धूपयेत् ।
स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ॥ १११ ॥
उत्तरां दिशमाश्रित्य पञ्चरात्रं बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ११२ ॥

ओं नमो भगवति ! बन्धिनि ! धनुर्धरहस्ते ! इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी चपला नाम चतुर्थे वत्सरे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु ज्वरेण परितप्यते ॥ ११३ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि त्रसते बालकस्सदा ।
सर्वं कृष्णं बलिं दद्याद् गन्धपुष्पं तथैव च ॥ ११४ ॥
स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
प्रसुप्ते च प्रदातव्यं ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ११५ ॥

ओं नमो भगवति चपले इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी तापसी नाम पञ्चमे वत्सरे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु सद्यः स्विन्नो भवेच्छिशुः ॥ ११६ ॥
सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखञ्च परिशुष्यति ।
स रक्तं स्रवते मूत्रं स्रवते च पुनः पुनः ॥ ११७ ॥
पायसं कृसरं क्षीरं तिलचूर्णं सुरासवम् ।
पक्कामकानि मांसानि दध्यपूपकमेव च ॥ ११८ ॥
धूपो लशुनकेशैश्च श्वेतसर्षपसंयुतैः ।
स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ ११९ ॥

ओं नमो भगवति तापसि ! इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा ।

कुमारी कार्मुकी नाम षष्ठे वर्षे तु बालकम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु ज्वरेण परितप्यते ॥ १२० ॥
रोदित्यपि दिवारात्रमाकाशञ्च निरीक्षते ।
मत्स्यं मांसं सुरां भक्ष्यं पायसं कृसरं दधि ॥ १२१ ॥
धूपकाः स्वस्तिकं लाजा व्यञ्जनैर्बहुभिस्सह ।
चतुष्पथे तु मध्याह्ने सप्तरात्रं बलिं हरेत् ॥ १२२ ॥
स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
गोशृङ्गेण हरेद्धूपं गोरोम्णा च नखेन च ॥ १२३ ॥
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ।

ओं नमो भगवति कार्मुके कार्मुकधारिणि अङ्कुशहस्ते रक्त-
माल्यानुलेपने इमं बलिं गृहाण बालं मुञ्च स्वाहा।

कुमारी जातवेदा तु सप्तमे वत्सरे शिशुम्।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु गेहान्निष्क्रम्य गच्छति॥ १२४॥
हसते च दिवारात्रमाहारञ्च न वाञ्छति।
ओदनं पायसं मांसं मत्स्यञ्च कृसरं घृतम्॥ १२५॥
क्षीरञ्च पोळिकां चैव मध्याह्ने तु बलिं हरेत्।
चतुष्पथे पञ्चरात्रं कुशास्तरणसंयुते॥ १२६॥
मन्त्रतन्त्रं प्रयुञ्जीत वक्ष्यमाणं विशेषतः।
होतव्यश्च प्रयत्नेन निम्बपत्रैस्ससर्षपैः॥ १२७॥
स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत्।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही॥ १२८॥
ओं नमो भगवति जातवेदे कूश्माण्डि राजा ....
... .। ॥ १२९॥

....
... . ॥ १३०॥

सर्वग्रहाणां तु बलिं मन्त्रेणानेन कारयेत्।
यत्र स्वपिति बालस्तु तत्र होमञ्च कारयेत्॥ १३१॥
कुमारी नळिनी नाम चाष्टमे वत्सरे शिशुम्।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु बालश्चाह्वयते शिशून्॥ १३२॥
आस्फोटयति बाहुभ्यां बालो गर्जति धावति।
... ...।
... ... ॥ १३३॥
पायसं कृसरं मांसं अपूपाः स्वस्तिकं तथा।
गुलमासं दधि लाजाश्च सर्पिर्भक्ष्यन्तथैव च॥ १३४॥
अर्धरात्रे बलिं दद्यात्सप्तरात्रं समाहितः।
धूपयेत्सर्पनिर्मोकनिम्बाभ्यां लशुनेन च॥ १३५॥

स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १३६ ॥

... ...

... मन्त्राणि पूर्ववदेव ॥ १३७ ॥

कुमारी चपला नाम नवमे वत्सरे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्य दाहो भवति दारुणः ॥ १३८ ॥
कशश्च* तीव्रो भवति कृशो भवति बालकः ।
चतुर्विधौदनं दद्याल्लाजान् पूपलिकां दधि ॥ १३९ ॥
लशुनं सर्षपं कुष्ठं वचालेपस्य लेपनम् ।
स्नापयेन्निम्बविल्वाभ्यामश्वत्थोदुम्बरेण च ॥ १४० ॥
धूपनं गजदन्तेन केशैर्भृङ्गरजेन च ।
पञ्चरात्रं बलिं दद्यात्ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १४१ ॥
मन्त्राणि पूर्ववदेव ।
कुमारी रेवती नाम दशमे वत्सरे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु मूत्रं स्रवति नित्यशः ॥ १४२ ॥
उद्वेजयति गात्राणि नोन्मीलयति लोचने ।
भुक्त्वा पीत्वा च सततं न च तृप्तिं स गच्छति ॥ १४३ ॥
धावंश्च गायति सदा गृहं त्यक्त्वा च गच्छति ।
यामि यामीति वदति विकारान् कुरुते बहून् ॥ १४४ ॥
पक्वमांसानि मत्स्यांश्च स्वास्तिकापूतिकानि च ।
ओदनं पायसं लाजा गुल्मासं पललं तथा ॥ १४५ ॥
करवीरस्य पुष्पाणि पीतं कुमुदमेव च ।
धूपनं तगरं काष्ठं नखं गुग्गुलुमेव च ॥ १४६ ॥
स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपकम् ॥
स्नापितं धूपितं बालं ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १४७ ॥
मन्त्राणि पूर्ववत् ।
कुमारी बालिका नाम वर्षे त्वेकादशे शिशुम् ।
गृह्णात्यदोगृहीतस्तु नेत्ररोगेण पीड्यते ॥ १४८ ॥
साधीयान् ।

* कृच्छ्र च तीव्रं भवति इति पाठः.

अत्यन्ततृषया ग्रस्तः काकरावं करोति च ।
.... ॥ १४९ ॥
... ... ।
पक्कमांसानि मत्स्यांश्च गुल्मासश्चौदनन्तथा ॥ १५० ॥

अपूपाञ्छष्कुलीश्चापि गुळक्षीरेण संयुतान् ।
दिनत्रयं बलिं दद्यात् धूपयेद्यवसर्षपैः ॥ १५१ ॥

स्नापयेत्पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १५२ ॥
... . ।
.... ॥ १५३ ॥

मन्त्रं पूर्ववदेव ।

कुमारी यामिनी नाम द्वादशे वत्सरे शिशुम् ।
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु दन्तवाक्यं करोति च ॥ १५४ ॥

सीदन्ति सर्वगात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
रक्तमाल्यानि गन्धांश्च रक्तवर्णौदनं तथा ॥ १५५ ॥

दिनत्रयं तु मध्याह्ने बलिं तत्र निवेदयेत् ।
घृताभ्यङ्गं ततः कृत्वा घृतपानं च कारयेत् ॥ १५६ ॥

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
सर्षपैर्निम्बपत्रैश्च धूपयेद् बालकं तथा ॥ १५७ ॥

अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति पूतना ।
कुमारी यक्षिणी नाम गृह्णीतेऽब्दे त्रयोदशे ॥ १५८ ॥

तया गृहीतमात्रः स ज्वरेण परितप्यते ।
वातशूलं भवेत्तस्य रोदित्यपि सुदारुणम् ॥ १५९ ॥

ईदृशं लक्षणं दृष्ट्वा बलिं तत्र प्रदापयेत् ।
घृताभ्यङ्गं ततः कृत्वा घृतपानं च कारयेत् ॥ १६० ॥

पायसं कृसरं मांसं सक्तवश्च सुरासवम् ।
कुल्माषं तिलचूर्णं च गन्धपुष्पं च शोभनम् ॥ १६१

स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपयेत् ।
दिनत्रयं तु मध्याह्ने बलिं दद्यात्समन्त्रकम् ॥ १६२ ॥
.... ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति यक्षिणी ॥ १६३ ॥

मन्त्राणि पूर्ववत् ।

कुमारी सुन्दरी नाम गृह्णीतेब्दे चतुर्दशे ।
तया गृहीतमात्रस्तु क्षणात्स्रवति शोणितम् ॥ १६४ ॥
गतायुषं विजानीयान्न च जीवति बालकः ।
कुमारी वारुणी नाम वर्षे पञ्चदशे शिशुम् ॥ १६५ ॥
गृह्णात्यतो गृहीतस्तु भूमौ पतति निःस्वनन् ।
ज्वरस्तीव्रो भवेत्तस्य निद्रा चातीव जायते ॥ १६६ ॥
पायसं कृसरं मत्स्यं ओदनं च सुरासवम् ।
गुल्माषं च तथाऽपूपं सितानि कुसुमानि च ॥ १६७ ॥
दद्याद्बलिं तु मन्त्रेण प्रदोषे दिवसत्रयम् ।
स्नापनं पञ्चभङ्गेन धूपं हिङ्गुं वचां तथा ॥ १६८ ॥
दीपयेत्तिलतैलेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ।
कुमारी धनदा नाम षोडशे वत्सरे शिशुम् ॥ १६९ ॥
गृह्णात्यदोगृहीतस्तु हसते च पुनः पुनः ।
.... ॥ १७० ॥
... . ।
उद्वेजयति गात्राणि रोदित्यपि पुनः पुनः ॥ १७१ ॥
ओदनं कृसरं मांसं पायसं तिलपिष्टकम् ।
गुल्मासं दधि लाजांश्च गन्धं पुष्पञ्च दापयेत् ॥ १७२ ॥
धूपनं गजदन्तेन मेषशृङ्गयुतेन च ।
स्नापनं पञ्चभङ्गेन तिलतैलेन दीपकम् ॥ १७३ ॥
... . ।
... . ॥ १७४ ॥

पूर्वां दिशं समाश्रित्य त्रिरात्रं तु बलिं हरेत् ।
अनेनैव विधानेन ततो मुञ्चति सा ग्रही ॥ १७५ ॥

मन्त्राणि पूर्ववत् ।

पलाशाश्वत्थकापित्थबिल्वोदुम्बरपल्लवाः ।
पञ्चभङ्गो भवेदेष बालानां तु हितावहः ॥ १७६ ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ।
रक्षन्तु त्वरितं बालं मुञ्च मुञ्च कुमारकम् ॥ १७७ ॥

इति संवत्सराधिकारः ॥

इति जीवककृतं बालतन्त्रं समाप्तम् ॥

क्षणादुद्विजते बालः क्षणात् त्रसति रोदिति ।
नखैर्दन्तैर्विलिखति धात्रीमात्मानमेव च ॥ १७८ ॥
ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादन् जृम्भति कूजति ।
भ्रुवौ क्षिपति दष्टोष्ठः फेनं वमति चासकृत् ॥ १७९ ॥
मा मेति निशि जागर्त्ति म्लानाङ्गो भिन्नविट्स्वरः ।
मत्स्यशोणितगन्धश्च न चाश्नाति यथापुरम् ॥ १८० ॥
सामान्यग्रहजुष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ।

(चर-)

नष्टसंज्ञो भवेद् बालो दन्तान् खादति कूजति ॥ १८१ ॥
ऊर्ध्वं निरीक्षते चैव जृम्भत्यातिविनाम्यति ।
अथ फेनञ्चोद्वमति दष्टोष्ठः क्रूरनिःस्वनः ॥ १८२ ॥
मातुस्तन्यं नाभिलषत्येतत्सामान्यलक्षणम् ।
स्रवत्येकमस्य नेत्रं निमीलयत्येकां दृष्टिम् ॥ १८३ ॥

ऊर्ध्वमुच्चारयति । जिह्ममस्य वक्त्रं भवति । भ्रुवमुदस्यत्येकाम कृष्यतेऽस्य जिह्वा बाहुः स्पन्दते प्रकम्पते । सक्थ्येकमुद्विजते मूत्रपुरीषमुत्सृजति । विक्षिपति शिरः । ग्रीवां नमयति । स्तनं दशति नखैर्विलिखति । मुहुर्मुहुर्विक्षिप्तचित्तो भवति । हस्तपादमस्य खेलति

मुहुर्मुहुर्ग्रहेणाविश्यते । क्षतजगन्धप्रभृतीनि स्कन्दग्रहोपविष्टानि लिङ्गानि ।

अथातः स्नापनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

तत्र नवप्रवालवर्णैः स्वस्तिकाङ्केन नवैर्घटैश्चतुर्भिर्वास्तुकौणिकवासोभिः सर्वौषधसर्वगन्धसर्वबीजसर्वरत्नसर्वकषायदूर्वाङ्कुरलाजसिद्धार्थकशिरःस्नापनमुष्टिकालेपनदर्भैर्देवायतनवल्मीकाग्रसहस्रपर्णशृङ्गगजदन्तगोष्ठभूमीन्द्रनीलनद्युभयतटखुरागारराजकोशागारोपस्थानानां मृदा शोणाम्भसा पूर्णैः शिरीषपत्रपद्मोत्पलविधानैः स्कन्दग्रहोपविष्टं निशि विरात्रे कृतोपवासस्नानश्शुचिर्गृहीतशास्त्रो वैद्यश्चत्वरे स्नापयेत् । एभिर्मन्त्रैरभिमन्त्र्यमाणं एकैकं कलशं प्राङ्मुखेनाभिषिञ्चेत् । त्वां हि भगवान् ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिस्साङ्गोपाङ्गाश्चत्वारो वेदा वेदार्थनिश्चये राजर्षयस्सुरेन्द्रश्च सह वैवस्वतेन तु वरुणेन धनाधिपश्च त्वामभिषिञ्चति । पण्डिता आदितिर्दितिर्दनुः कद्रुस्सुरभी रजनी तथा —

स्वाहा लक्ष्मीश्च कीर्त्तिश्च धृतिश्च त्वाभिषिञ्चति ।
सरस्वती च सावित्री मतिर्मेधा रतिः क्षमा ॥ १८४ ॥

इन्द्राणी भूतिरित्येतास्त्वाभिषिञ्चन्ति देवताः ।
त्रिलोकं तर्पयन्ती या नदीनामुत्तमा नदी ॥ १८५ ॥

गङ्गा भागीरथी च त्वा रक्षास्थानेभिषिञ्चाति ।
महानद्यश्च याः काश्चित् गोदावरीपुरःसराः ॥ १८६ ॥

अथ जातदिने वत्सं ग्रही गृह्णाति पापिनी ।
गात्रोद्वेगो निराहारो लाला ग्रीवानिवर्त्तनम् ॥ १८७ ॥

तच्चेष्टितमिदन्तस्य मातृणाञ्च बलिं हरेत् ।
मत्स्यमांससुराभक्तगन्धास्रक्धूपदीपकैः ॥ १८८ ॥

लिम्पेत्तं धातकीलोध्रमञ्जिष्ठातालचन्दनैः ।
महिषाक्षेण धूपञ्च द्विरात्रे भीषणी ग्रही ॥ १८९ ॥

तच्चेष्टा कासनिःश्वासा गात्रसङ्कोचनं मुहुः ।
अजमूत्रैः सहालिम्पेत् सैन्ध्यापामार्गचन्दनैः ॥ १९० ॥

गोश्रृङ्गदन्तकेशैस्तु धूपयेत्पूर्ववत् बलिः।
ग्रही त्रिरात्रे षण्डारी तच्चेष्टा स्कन्दनं मुहुः। १९१ ॥
जृम्भणं स्तनितं त्रासो गात्रोद्वेगमरोचकम्।
केशरञ्जनगोहस्तिदन्तं साजपयो लिपेत् ॥ १९२ ॥
खराजिनं निम्बदलैर्धूपयेच्च बलिं हरेत्।
ग्रही चतुर्थे काकोली गात्रोद्वेगः प्ररोदनम् ॥ १९३ ॥
फेनोद्गारो दिशादृष्टिः कुल्माषैस्सासवैर्बहिः।
गजदन्ताहिनिर्मोकराजीमूत्रैः प्रलेपयेत् ॥ १९४ ॥
सराजीनिम्बपत्रेण मृतकेशेन धूपयेत्।
हंसाविका पञ्चमी स्याज्जृम्भा श्वासोर्ध्ववीक्षणम् ॥ १९५ ॥
मुष्टिबन्धश्च तच्चेष्टा बलिं मत्स्यादिना हरेत्।
मेषश्रृङ्गवचालोध्रशिलातालैः शिशुं लिपेत् ॥ १९६ ॥
फट्कारी तु ग्रही षष्ठी हासो मोहः प्ररोदनम्।
निराहारोऽङ्गविक्षेपो हरेत्मत्स्यादिना बलिम् ॥ १९७ ॥
राजीगुग्गुलुकुष्ठेभदन्ताज्यैर्धूपलेपनैः।
मुक्तकेशी ग्रही बालं दिने गृह्णाति सप्तमे ॥ १९८ ॥
नादः प्ररोदनं कासः पूतिगन्धश्च जृम्भणम्।
धूपो व्याघ्रनखैर्लेपो वचामूत्रत्वगाभयैः ॥ १९९ ॥
त्रिदण्डी चाऽष्टमी जिह्वाचालनं कासरोदनम्।
दिशानिरीक्षणं देयो मत्स्यादिः सर्वतो बलिः ॥ २०० ॥
वचालशुनासिद्धार्थहिङ्गुभिर्धूपलेपनम्।
महाभद्दिपिनवमी तच्चेष्टा त्रासरोदनम् ॥ २०१ ॥
उद्वेजनोर्ध्वनिःश्वासो स्वमुष्टिद्वयखादनम्।
पत्रं चन्दनकुष्ठोग्रासर्षपैर्लेपयेच्छिशुम् ॥ २०२ ॥
कपिरोमनखैर्धूपो दशमी रोदनी ग्रही।
तच्चेष्टा रोदनं शश्वत्सुगन्धो नीलवर्णता।
धूपो निम्बेन कुष्ठोग्राराजीसर्जरसैर्लिपेत् ॥ २०३ ॥

बलिञ्च निर्हरेल्लाजान् कुल्माषवरकोदनैः ।
यावत् त्रयोदशाहः स्याद्देवधूपादिकाः क्रियाः ॥ २०४ ॥

इति दिवसाधिकारः ।

गृह्णाति मासिकं वत्सं पूतना शकुनी ग्रही ।
काकवद्रोदनं श्वासो गृध्रगन्धोऽक्षिमीलनम् ॥ २०५ ॥
रक्तमूत्रञ्च तत्स्नायाद् गोदन्तनखधूपनम् ।
पीतं वस्त्रं ददेद्रक्तस्रग्गन्धस्तैलदीपकम् ॥ २०६ ॥
त्रिविधं पायसं मद्यं तिलं मांसञ्चतुर्विधम् ।
करं चाधो यमादिशि सप्ताहं तैर्बलिं हरेत् ॥ २०७ ॥
द्विमासिकं च मकुटा वपुः पीतं च शीतळम् ।
स्तन्यपानं न रोचेत तच्छर्दिर्मुखशोषणम् ॥ २०८ ॥
ग्रीवादिवृत्तिनिस्पन्दस्तच्चेष्टा पायसं तिलम् ।
अपूपं मोदकं दीपं पुष्पं गन्धांशुकानि च ॥ २०९ ॥
कृष्णानि दापयेत्तस्या दीपतैलेन सर्वतः ।
धूपयेन्निम्बपत्रैस्तं सर्षपैः लशुनैर्युतैः ॥ २१० ॥
तृतीया गोमुखी तस्याः चेष्टा निद्रा प्ररोदनम् ।
गोगन्धो मधुगन्धो वा विण्मूत्रस्रवणं सदा ॥ २११ ॥
जपा प्रियङ्गुपललं कुल्माषं शाकमोदनम् ।
क्षीरिकं पिण्डिकं दीपं दत्वा प्राच्यां बलिं हरेत् ॥ २१२ ॥
मध्याह्ने पंचपत्रेण स्नानं धूपयेत सर्षपैः ।
चतुर्थी पिङ्गला गात्रशोषणं दारुणो रवः ॥ २१३ ॥
विस्रम्भेण पयःपानं पूतिगन्धः सिता तनुः ।
भुजस्य कम्पनं तस्य चिकित्सा न विधीयते ॥ २१४ ॥
पञ्चमी वदना तत्र सादनं मुखशोषणम् ।
ग्रन्थयः पयसः पानं पीतवर्णं प्ररोदनम् ॥ २१५ ॥
मत्स्यमांसान्नशाकाद्यैः पिष्टभेदैर्बलिं हरेत् ।
मध्याह्ने दक्षिणाशायां षण्मासे पङ्कजा ग्रही ॥ २१६ ॥

तच्चेष्टा रोदनं कुक्षिशूलनं विकृतः स्वरः ।
शिखिकुक्कुटमेषाणां मांसं सक्तुः कुलत्थकम् ॥ २१७ ॥
माषोदनं सुरा पुष्पं गन्धादिः तैर्बलिं हरेत् ।
शीतला सप्तमे मासे निराहारोक्षिमीलनम् ॥ २१८ ॥
दन्तवाद्यं चातिगन्धस्समांसान्नसुरातिलैः ।
पद्मादिपुष्पगुल्मासपिष्टशाकैर्बलिं हरेत् ॥ २१९ ॥
अष्टमी यमुना मोहस्स्तनितं मुखशोषणम् ।
स्फोटकास्सर्षपाकारास्सर्वगात्रेषु कम्पनम् ॥ २२० ॥
चिकित्सा तत्र .... ।
.... नवमी कुम्भकार्णिका ॥ २२१ ॥
अश्रद्धया पयःपानं तच्छर्दिर्दारुणो ज्वरः ।
रोदनं पाटलीगन्धो मांसं मत्स्यं सुरां पयः ॥ २२२ ॥
गुल्मासमन्नं पललं गन्धं पुष्पं च दापयेत् ।
ऐशानीं दिशमाश्रित्य मध्याह्ने बलिमाहरेत् ॥ २२३ ॥
तापसी दशमे मासे निराहारोक्षिमीलनम् ।
उद्वेजनञ्च गात्राणां पीतं रक्तमथोदनम् ॥ २२४ ॥
घण्टा पताका पिष्टोत्था(?) मत्स्यं मांसं सुरा पयः ।
सौम्यायां दिशि मध्याह्ने बलिमेभिस्समाहरेत् ॥ २२५ ॥
बालमेकादशे मासे ग्रही गृह्णाति राक्षसी ।
तच्चिह्नं नेत्रयोरान्ध्यं तस्यां नैव चिकित्सितम् ॥ २२६ ॥
चपला द्वादशे मासे कासः श्वासश्च चेष्टितम् ।
गुल्मासापूपदध्यन्नतिलचूर्णैर्विधानवित् ॥ २२७ ॥
महेन्द्रदिशि मध्याह्ने सप्तरात्रं बलिं हरेत् ।
एता स्युर्मासिका ग्रहाः पूतनापदपूर्विकाः ॥ २२८ ॥

इति मासाधिकारः ।

द्वितीये वत्सरे बालं ग्रही गृह्णाति यातना ।
पातनं रोदनं दाहो निराहारोक्षिमीलनम् ॥ २२९ ॥
मत्स्यं मांसं तिलं मद्यं गुल्माश्नं पोळिका दधि ।
गुल्माषलाजगन्धाद्यैस्तैः प्राच्यां बलिमाहरेत् ॥ २३० ॥
स्नानं पञ्चदलैर्धूपः केशगोदन्तगोखुरैः ।
तृतीये वत्सरे बालं ग्रही गृह्णाति रोदिनी ॥ २३१ ॥
विण्मूत्रं रक्तसम्मिश्रं ज्वरो हस्तस्य कम्पनम् ।
प्ररोदनं मुहुर्गात्रं पद्मकेसरसन्निभम् ॥ २३२ ॥
गुळोदनन्तिलं पूपं गुल्मासं स्विन्नपल्गुषम् ।
दधि सक्तु फलं लाजः प्रतिमाशालि पिष्टकम् (?) ॥ २३३
एभिस्सुगन्धपुष्पाद्यैः प्राच्यां दिशि बलिं हरेत् ।
स्नापयेत्कङ्कपत्रैस्तं धूपो राजिफणित्वचाम् ॥ २३४ ॥
चतुर्थे चटका शोषो ज्वरस्सर्वाङ्गसादनम् ।
अनीक्षणमनाहारो वामपादस्य कम्पनम् ॥ २३५ ॥
तिललाजान्नगुल्मासं मत्स्यं मांसं सुरां दधि ।
प्रतिमां फलकस्थाञ्च कौबेर्यां दिशि दापयेत् ॥ २३६ ॥
स्नानं पञ्चदलैर्धूपः पिञ्छेणखुररोमभिः ।
चञ्चला पञ्चमे वर्षे ज्वरस्सर्वाङ्गसादनम् ॥ २३७ ॥
बलिभिस्तिलकृष्णान्नैः कालानुक्तौ बलिं निशि ।
धूपयेन्मेषशृङ्गेण स्नानं स्यात्पञ्चपत्रयुक् ॥ २३८ ॥
पलाशोदुम्बराश्वत्थवटबिल्वदळं हितम् ।
पावनी वत्सरे षष्ठे वैवर्ण्यं मुखशोषणम् ॥ २३९ ॥
उद्वेजनं मुहुर्मूत्रस्रावणं गात्रसादनम् ।
मूलन्तिलात्सुरा मत्स्यं मांसं पक्षः पयो दधि ॥ २४० ॥
कृसरं पायसं चैभिस्सप्तरात्रं बलिं हरेत् ।
स्नानं पञ्चदलैर्धूपो लशुनैः केशराजिभिः ॥ २४१ ॥
सप्तमे यमुना छर्दिरुचिः हासरोदनम् ।
मत्स्यं मांसं सुरा सक्तुः कृसरं पायसं दधि ॥ २४२ ॥

सपोलिकापूपालिकैस्त्रिरात्रं चत्वरे बलिः ।
स्नानं पञ्चदलैर्धूपो गोशृङ्गखुररोमभिः ॥ २४३ ॥
जातवेदाष्टमे वर्षे निराहारः प्रकोपनम् ।
मत्स्यं मांसं दधि क्षौद्रं घृताक्तं पायसं पयः ॥ २४४ ॥
एतैस्सकृसरापूपैर्बलिं हृत्वार्द्धरात्रके ।
चत्वरस्थे तिलैः कुण्डे पञ्चाहममुना हुनेत् ॥ २४५ ॥

चामुण्डिनि भगवति भीषणि समुद्रितो ज्ञापय मुञ्च मुञ्च दह दह सर सर बालकात् गच्छ गच्छ ।

राजिनिम्बदलैर्धूपः, कालिनी नवमे ग्रही ।
तच्चेष्टा गर्जनं त्रासो बाह्वोरास्फोटनं मुहुः ॥
बलिः स्यात्कृसरापूपसक्तुगुल्मासपायसैः ॥ २४६ ॥

ओं मुञ्च मुञ्च कपर कपर जय जय ।

अनेन पूर्ववद् हुत्वा कुर्यात् स्नानं सधूपकम् ।
दशवर्षे कलाहंसी दाहोऽङ्गकृशता ज्वरः ॥ २४७ ॥
पोलिकापूपदध्यन्नैः पञ्चरात्रं बलिं हरेत् ।
लेपयेत्तं वचाकुष्ठलशुनैः सर्षपान्वितैः ।
धूपं निम्बदलैः कुर्यात्सगोरोमगजद्विजैः ॥ २४८ ॥

नमस्सर्वमातृभ्यः हृदयं मोहय भञ्जय स्फोटय स्फुर गृह्ण कण्ठं स्फोटयैं एवं सिद्धिः ज्ञापयति हर निर्दोषं कुरु बालकम् । बालो वा स्त्री पुरुषो वा सर्वग्रहाणामुपक्रम्यतु । ओं चामुण्डे नमो दिव्ये श्रूं ह्रां ह्रीं अपसरन्तु दुष्टग्रहाः श्रूं हूं तद्यथा गच्छन्तु गुह्यका अन्यस्थाने ओं रुद्रो ज्ञापयति ठ ठ । सर्वबालेषु स्यान्मन्त्रोयम् । सार्वकामिकं कोमुण्डे या वेषि कण्डिपो भगवति । श्रूं हूं मुञ्च रक्षां कुरु बलिं गृह्ण । ठ ठ । बालग्रहेषु बलिदानेष्वयं मन्त्रः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ।
रक्षन्तु त्वरितं बालं मुञ्चन्तु च कुमारकम् ॥ २४९ ॥

ठ ठ । ६२ । सन्ध्ययोरस्तमये चापि । व्यावर्तयति गोमूत्रे वा ।
(नारायणीयम्)

विहगा वायसानाञ्च खगैर्वा पक्षिसङ्कुलम् (?) ।
अशुचिं मातरञ्चापि अपथ्याहारसेविनीम् ॥ २५१ ॥
एककाले तु निष्क्रान्ता माता सा बालवेश्मनः ।
पक्षिग्रहेण यो ग्रस्तः तेन बालः प्रबाध्यते ॥ २५२ ॥
एवं पक्षिगृहीतस्य पक्षिग्रहमिहोच्यते ।
तस्य लिङ्गं प्रविज्ञेयं छर्यतीसारपीडनम् ॥ २५३ ॥
पिपासा ज्वरशोषश्च स्तनञ्चापि न गृह्णाति ।
कम्पते स्वप्ननाशश्च आहूते पक्षिणा शिशौ ॥ २५४ ॥
पक्षिणस्त्वथ चत्वारो वन्ध्यास्त्रीपुंनपुंसकाः ।
सामान्यलक्षणं तेषां वक्ष्यते च निबोधत ॥ २५५ ॥
छर्यतीसारबाहुल्यं पिपासा ज्वर एव च ।
शोषश्च सर्वगात्रेषु स्तनञ्चापि न गृह्णति ॥ २५६ ॥
कम्पते स्वप्ननाशश्च सर्वाङ्गक्लम एव च ।
स्कन्धे पृष्ठे च निम्नत्वं तथा मूर्ध्नि च निम्नता ॥ २५७ ॥
अथ वन्ध्यागृहीतस्य क्लमता मूर्ध्नि निम्नता ।
छर्यतीसारतृष्णा च परिदाहश्च जायते ॥ २५८ ॥
सर्वाङ्गकम्पसंयुक्तो दाहतृष्णातिसारवान् ।
स्तनञ्चापि न गृह्णाति स्त्रीपक्षिग्रहपीडितः ॥ २५९ ॥
दृष्टेश्च निम्नता गात्रशोषो दाहातिसारवान् ।
तृष्णा जिह्वाप्रलम्बश्च पुंपक्षिग्रहपीडिते ॥ २६० ॥
स्कन्धे पृष्ठे च निम्नत्वं कण्ठरूपो (?) रसस्तथा ।
छर्यतीसारतृष्णाश्च क्लीबग्रहनिपीडिते ॥ २६१ ॥
कुर्यात्पक्षिग्रहार्त्तानां दानं होमं प्रतिक्रियाम् ।
औषधानि च मन्त्रांश्च तथा देवद्विजार्चनम् ॥ २६२ ॥
दद्यात्कुक्कुटनिष्पावरसं तैलेन मस्तके ।
पानलेपनयोस्तस्य बीजं युञ्ज्याच्च सर्वदा ॥ २६३ ॥

फणिर्जकं हंसपादीं शिशुर्मूर्ध्ना स धारयेत् ।
तन्मूलजेन बालस्य रक्षां कुर्याच्च भस्मना ॥ २६४ ॥

पिचुमन्दकपुष्पाणि तेकराजं कुरुटकम् ।
मत्स्याक्षिमप्यलर्कञ्च क्षोदयित्वा रसं पृथक् ॥ २६५ ॥

समतैलेन तेन स्याच्छिरोभ्यङ्गः खगापहः ।
कुण्डलीं हंसपादीञ्च फणिर्जञ्चार्कपल्लवम् ॥ २६६ ॥

स्तन्यतैलसमायुक्तं सर्वदा च प्रयोजयेत् ।
कुसुमं हपुषायाश्च कोरण्डं हंसपादिकाम् ॥ २६७ ॥

स्फूर्जं करञ्जपत्रार्कं श्वेतपुष्पञ्च पेषयेत् ।
तत्र कल्के पचेत्तैलमभ्यङ्गे योजयेत्तदा ॥ २६८ ॥

बालग्रहातिसारघ्नं सर्वपक्षिविनाशनम् ।
पलाशाश्वत्थबिल्वानान्निम्बकिंशुकयोस्तथा ॥
पत्रैस्सिद्धः कषायोयं बालानां ग्रहनाशनः ॥ २६९ ॥

(तन्त्रान्तरे)

इति पक्षिग्रहाधिकारः ॥

कालेनुक्ते निशायां तु देशेनुक्ते चतुष्पथे ।
द्रव्येनुक्तेक्षमात्रेण बलिं दद्याद्विचक्षणः ॥ २७० ॥

गुळान्नं पायसं सर्पिस्सुरा पूपलिका घृतम् ।
गुल्मासं तिलचूर्णञ्च गन्धपुष्पं सचन्दनम् ॥ २७१ ॥

चतुष्पथे बलिं दद्यात्सर्वग्रहविमोक्षणम् ।
निम्बापामार्गवरणवैजयन्तीनृपद्रुमैः ॥ २७२ ॥

क्षीरवृक्षकपित्थार्ककाकजङ्घायवोग्रकैः ।
सिद्धाम्बुना हितं स्नानं बाले च ग्रहपीडिते ॥ २७३ ॥

(सिद्धयोग -)

महामुण्डिनिको दीप्यक्राथस्नानो ग्रहापहः ।
सप्तच्छदामयानिशाचन्दनैश्चानुलेपनम् ॥ २७४ ॥

(भद्रवर्मणः)

मूर्वा सतिक्ता विषमच्छदत्वक्
प्रोद्वर्त्तनाद्धन्ति शिशुग्रहार्त्तिम् ।
सप्तच्छदाश्वत्थमधूकसेलु-
पत्रक्कथाम्भस्नपनञ्च शीतम् ॥ २७५ ॥

(नारायणीयात्)

दूर्वाबलाश्वगन्धासप्तच्छदमूलचोरकैस्सजलैः ।
उद्वर्तनं प्रपिष्टैश्शिशुगात्रविवर्तनं ग्रहनुत् ॥ २७६ ॥

प्लक्षाश्वत्थोदुम्बरमधुकवटकाण्डदर्भतरुणानाम् ।
आदाय मुष्टिमात्रं विपाच्य सलिलेऽर्धशेषेण ॥ २७७ ॥

तेन शिशूनां स्नानं काले कुर्वीत शीततोयेन ।
त्वग्रक्तकोठमण्डलविस्फोटकशमनमायुष्यम् ॥ २७८ ॥

सर्वग्रहापनोदनमुपचयकामाङ्गसन्धीनाम् ।
एषामेव च कल्कैस्सरक्तकोठापहो लेपः ॥ २७९ ॥

(सिद्धसा)

रसोनानिम्बपत्राणि जतुवंशोपलेखनम् ।
सिद्धार्थारिष्टपत्राणि वंशत्वग्जतुना सह ॥ २८० ॥

सर्पनिर्मोचनं केशा निर्माल्यं गौरसर्षपाः ।
धूपत्रयं ससर्पिष्कमेतत्सर्वग्रहापहम् ॥ २८१ ॥

(सिद्धसा)

वंशत्वग्जतुसंयुतं सलशुनं सारिष्टपत्रं घृतं
निर्माल्यं नरकेशसर्पिरुरगत्वग्गौरराजीयुतम् ।
सिद्धार्थं जतुनिम्बपत्रसहितं वंशत्वगाज्यान्वितं
धूपानां त्रयमेतदाशु सकलान् बालग्रहान्नाशयेत् ॥ २८२॥

इति योगरत्नसमुच्चये बालग्रहप्रतिषेधा-
धिकारो द्वाविंशः ॥

अथ भूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधाधिकारः त्रयोविंशः ।

देवदानवगन्धर्वास्सयक्षोरगराक्षसाः ।
कूश्माण्डका मौकिरणा वेताळब्रह्मराक्षसाः ॥ १ ॥

प्रेतकाखोर्दपितरः पिशाचा गुरवस्तथा ।
वृद्धसिद्धर्षयो भूता इत्यष्टादश कीर्तिताः ॥ २ ॥

ते पुनः पृथक्कोटिपरिवारा इति ।

(संग्रहे)

लक्षयेत् ज्ञानविज्ञानवाक्चेष्टाबलपौरुषम् ।
पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ ३ ॥

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिचेष्टितैः ।
यस्यानुकारं कुरुते तेनाविष्टं तमादिशेत् ॥ ४ ॥

सोष्टादशविधो देवदानवादिविभेदतः ।
हेतुस्तदनुषक्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोथवा ॥ ५ ॥

प्रज्ञापराधस्सुतरां तेन कामादिजन्मना ।
लुप्तधर्मव्रताचारः पूज्यानप्यतिवर्त्तते ॥ ६ ॥

तं तथा भिन्नमर्यादं पापमात्मोपघातिनम् ।
देवादयोप्यनुघ्नन्ति ग्रहा श्छिद्रप्रहारिणः ॥ ७ ॥

(वाहटे)

प्रसूतां गर्भिणीं नग्नामृतुस्नातां दुराचरीम् ।
आसन्नपुष्पां कामार्त्तां मत्स्यमद्यप्रकाङ्क्षिणीम् ॥ ८ ॥

गूहमानां विलासाढ्यां रथ्याचत्वरयोः स्थिताम् ।
प्रथमोपभुज्यमानां तैलाभ्यक्तामवस्थिताम् ॥ ९ ॥

मृष्टं क्लिष्टं हतं क्रुद्धं हसितं भीतशोकिनौ ।
शर्वरीस्थितमुच्छिष्टव्याधितं सकुतूहलम् ॥ १० ॥

अलाभमूढं पूर्वाप्तनष्टद्रव्यं वियोगिनम् ।
एकाकिनं कान्ततनुं भूषितं च निरायुषम् ॥ ११ ॥

ग्रहा गृह्णन्ति स्त्रीपुंसानीदृशानीश्वराज्ञया ।
अवमानमृणं वैरं विघ्नो भाग्यविपर्ययः ।
देवताज्ञा च लक्ष्यन्ते कारणं ग्रहपीडिते ॥ १२ ॥
(नाराय-)

व्याहाराहारचेष्टाभिर्यथास्वं तद्ग्रहं वदेत् ।
कुमारवृन्दानुगतं नग्नमुद्धतमूर्धजम् ॥ १३ ॥
अस्वस्थमनसं दैर्घकालिकं तं ग्रहं त्यजेत् ।
ऋते पिशाचात्सर्वेषु प्रतिकूलश्च नाचरेत् ॥ १४ ॥
सवैद्यमातुरं घ्नन्ति क्रुद्धास्ते हि महौजसः ।
भूतं जयेदहिंसेच्छं जपहोमबलिव्रतैः ॥ १५ ॥
तपश्शीलसमाधानदानज्ञानदयादिभिः ।
ग्रहा गृह्णन्ति ये येषु तेषां तेषु विशेषतः ॥ १६ ॥
दिनेषु बलिहोमादीन् प्रयुञ्जीत चिकित्सकः ।
स्नानवस्त्रवसामांसमद्यक्षीरगुडादिषु ॥ १७ ॥
रोचते यद्यदा येभ्यस्तत्तेषामाहरेत्तदा ।
रत्नानि गन्धमाल्यानि बीजानि मधुसर्पिषी ।
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरित्ययम् ॥ १८ ॥
(बाहटे)

राजीकरञ्जव्याघातशिरीषार्कनिशाद्वयम् ।
प्रियङ्गु त्रिफला दारु हिङ्गु व्योषं कुचन्दनम् ॥ १९ ॥
मञ्जिष्ठाग्राजमूत्रञ्च गुलिका ग्रहनाशनी ।
पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद्वर्तनधूपनात् ॥ २० ॥
यष्टीहिङ्गुवचावक्रशिरीषलशुनामयैः ।
नस्याञ्जनादि कुर्वीत साजमूत्रैर्ग्रहापहैः ॥ २१ ॥
निम्बपत्रास्थिलशुनलेपस्सर्वग्रहापहः ।
शर्वर्या स्कन्दनिर्माल्यं शैवं सर्पिः पुरं वचा ॥ २२ ॥
गोपुच्छरोम रोमाजं पत्रं निम्बाश्ववृक्षयोः ।
हिङ्गुराजी च तैलं स्यात्त्रयो धूपा ग्रहापहाः ॥ २३ ॥
(नाराय-)

कार्पासास्थिमयूरपत्रबृहतीनिर्माल्यपिण्डीतक-
त्वङ्मांसीवृषदंशविट्तुषवचाकेशाहिनिर्मोचकैः ।
नागेन्द्रद्विजशृङ्गहिङ्गुमरिचैस्तुल्यैस्तु धूपः कृतः
स्कन्दोन्मादपिशाचराक्षससुरावेशज्वरघ्नः परम् ॥ २३ ॥

(अमृतप्र- वाहटे च)

पाठापथ्यावचाशिग्रुहिङ्गुव्योषैः पृथक् समैः ।
अजाक्षीराढके पक्वं सर्पिस्सर्वग्रहापहम् ॥ २४ ॥

(नारायणीये)

सिद्धार्थको वचा हिङ्गु प्रियङ्गू रजनीद्वयम् ।
मञ्जिष्ठा श्वेतकटभी वरा श्वेताद्रिकर्णिका ॥ २५ ॥
निम्बस्य पत्रं बीजन्तु नक्तमालशिरीषयोः ।
सुराह्वं त्र्यूषणं सर्पिर्गोमूत्रे तैश्चतुर्गुणे ॥ २६ ॥
सिद्धं सिद्धार्थकं नाम पाने नस्ये च योजितम् ।
ग्रहान् सर्वान् निहन्त्याशु विशेषादासुरान् ग्रहान् ॥ २७ ॥
कृत्यालक्ष्मीविषोन्मादज्वरापस्मारपाप्मनुत् ।
एभिरेवौषधैर्बस्तवारिणा कल्पितोऽगदः ॥ २८ ॥
पाननस्याञ्जनालेपस्नानोद्धर्षणयोजितः ।
गुणैः पूर्ववदुद्दिष्टो राजद्वारे च सिद्धिकृत् ॥ २९ ॥

(वाहटे)

इति भूतचिकित्सा ॥

उन्मादाष्षट् पृथग्दोषनिचयाधिविषोद्भवाः ।
उन्मादो नाम मनसो दोषैरुन्मार्गगैर्मदः ॥ ३० ॥

(वाहटे)

विषादास्फोटनाक्रान्तिहास्यनृत्तैर्मरुद्भवम् ।
पित्तात्तु कोपशीतेच्छातर्जनाभिद्रवादिभिः ॥ ३१ ॥
निद्राल्पभाष्यनारीच्छारोचकैः कफजः स्मृतः ।
सर्वलिङ्गान्वितो घोरो विवर्ज्यस्सान्निपातिकः ॥ ३२ ॥

(भिद्वसा-)

धनकान्तादिनाशेन दुस्सहेनाभिषङ्गवान् ।
पाण्डुर्दीनो मुहुर्मुह्यन् हा हेति परिदेवते ॥ ३३ ॥

रोदित्यकस्मात्स्मयते तद्गुणान् बहुमन्यते ।
शोकक्लिष्टमना ध्यायन् जागरूको विचेष्टते ॥ ३४ ॥

विषेण श्याववदनो नष्टच्छायोऽबलेन्द्रियः ।
वेगान्तरेऽपि सम्भ्रान्तो रक्ताक्षस्तं विवर्जयेत् ॥ ३५ ॥

अथानिलज उन्मादे स्नेहपानं प्रयोजयेत् ।
पूर्वमावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदुशोधनम् ॥ ३६ ॥

कफपित्तभवेप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।
स्निग्धस्विन्नस्य बस्तिश्च शिरसश्च विरेचनम् ॥ ३७ ॥

अथास्य शुद्धदेहस्य प्रसादं लभते मनः ।
इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ॥ ३८ ॥

हर्षणाश्वासनोत्रासभयताडनतर्जनम् ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनालेपधूमान् पानञ्च सर्पिषः ।
युञ्ज्यात्तानि हि शुद्धस्य नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ३९ ॥

(बाहटे)

स्नेहितं स्वेदितं चैव योजयेत्पञ्चकर्मणा ।
दाधिकं वा पिबेत्सर्पिस्तैलं शैरीषमेव वा ॥ ४० ॥

शतपाकं बलातैलं महापैशाचकं घृतम् ।
दाधिकञ्च महाक्षारमुन्मत्तः शीलयेत्सदा ॥ ४१ ॥

(भेळे-)

मधूकपुष्पीमृद्वीकाकृष्णाकर्पूरचन्दनाः ।
गोपीजलाभ्रस्तन्येक्षुरसाज्यमधुशर्कराः ।
एतैः नस्यक्रिया कार्या नूतने चित्तविभ्रमे ॥ ४२ ॥

(नाराय-)

विष्णुक्रान्ता सखण्डा स्यात्किञ्चिन्मधुकमिश्रिता ।
स्तन्येन नासिकापीता भ्रान्तिं क्षीरभुजः क्षिपेत् ॥ ४३ ॥

(श्रीधवमुष्टौ)

सर्वोन्मादहितो बन्धः प्रहारो भीषणानि च।
अञ्जनाद्यवपीडाश्च धूमाः प्रधमनानि च ॥ ४४ ॥
पिप्पल्यो मरिचं बीजमपामार्गशिरीषयोः।
क्षवको हिङ्गु चाप्येतच्चूर्णं प्रधमनं भवेत् ॥ ४५ ॥
अवपीडश्च तैरेव बस्तमूत्रद्रवीकृतः।
हन्त्युन्मादमपस्मारं वैचित्त्यं विषमज्वरम् ॥ ४६ ॥
(क्षारपाणीये)

मनोह्वा तार्क्ष्यजञ्चैव शकृत्पारावतस्य च।
अञ्जनं हन्त्यपस्मारं सोन्मादञ्च विशेषतः ॥ ४७ ॥
सेलुत्वगम्बु सस्तन्यमुन्मादे पाननस्ययोः ॥ ४८ ॥
(सिद्धयो-)

ब्राह्मीमैन्द्रीं विळङ्गानि व्योषं हिङ्गु जटां *पुरम्।
रास्नां विषघ्नां लशुनं विशल्यां सुरसां वचाम् ॥ ४९ ॥
ज्योतिष्मतीं नागविन्नामनन्तां सहरीतकीम्।
§कौन्तीं च हस्तिमूत्रेण पिष्ट्वा छायाविशोषिता ॥ ५० ॥
वर्त्तिः नस्याञ्जनालेपधूपैरुन्मादनाशनी ॥ ५१ ॥
(बाहटे)

चक्रतैलं सधुत्तूरमूलचूर्णं भुवि न्यसेत्।
सप्तरात्रं तदुद्धृत्य लिम्पेदुन्मादशान्तये ॥ ५२ ॥
(नाराय-)

अवपीडाश्च विविधा सर्षपस्नेहसंयुताः।
कटुतैलेन चाभ्यङ्गो ध्मापयेच्चास्य तद्रजः ॥ ५३ ॥
सहिङ्गुतीक्ष्णधूमश्च सूत्रस्थानोदितो हितः।
वातश्लेष्मात्मके प्रायः पैत्तिके तु प्रशस्यते ॥ ५४ ॥
तिक्तकञ्जीवनीयं च सर्पिः स्नेहश्च मिश्रकः।
शीतानि चान्नपानानि मधुराणि लघूनि च ॥ ५५ ॥
विध्येत् सिरां यथोक्तां च तृप्तं मेद्यामिषस्य वा ॥ ५६ ॥
(वाहटे)

* 'मुराम्', § 'काच्छी' इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

कृष्णाकशेरुखर्जूरविदारी मधुकं वरी ।
शर्करा मधु सर्पिश्च सर्वोन्मादे पिबेदिदम् ॥ ५७ ॥
(नारायणीये सिद्धसारे च)

पिप्पलीकतकास्थीनि नारीक्षीरेण पेषयेत् ।
तत्पिबेत्प्रातरुत्थाय पित्तोन्मादविनाशनम् ॥ ५८ ॥
(तन्त्रान्तरे)

हिङ्गुसौवर्चलव्योषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।
सिद्धं समूत्रमुन्मादभूतापस्मारनुत्परम् ॥ ५९ ॥
द्वौ प्रस्थौ स्वरसाद् ब्राह्मया घृतप्रस्थं च साधितम् ।
व्योषश्यामात्रिवृद्दन्तीशङ्खपुष्पी नृपद्रुमैः ॥ ६० ॥
संसप्तलाकृमिहरैः कल्कितैरक्षसम्मितैः ।
पलवृद्ध्या प्रयुञ्जीत परं मात्रा चतुष्पलम् ॥ ६१ ॥
उन्मादकुष्ठापस्मारहरं वन्ध्यासुखप्रदम् ।
वाक्स्मृतिस्वरमेधाकृद्धन्यं ब्राह्मीघृतं स्मृतम् ॥ ६२ ॥
वराविशालावर्द्धैलादेवदार्वेलवालुकैः ।
द्विशारिबाद्विरजनीद्विस्थिराफलिनीनतैः ॥ ६३ ॥
बृहतीकुष्ठमंजिष्ठानागकेसरडाडिमैः ।
वेल्लतालीसपत्रैलामालतीमुकुळोत्पलैः ॥ ६४ ॥
सदन्तीपद्मकहिमैः कर्षांशैस्सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं भूतग्रहोन्मादकासापस्मारपाप्मसु ॥ ६५ ॥
पाण्डुकण्डूविषे शोषे मोहे मेहे ज्वरे गरे ।
अरेतस्यल्परजसि दैवोपहतचेतसि ॥ ६६ ॥
अमेधसि स्खलद्वाचि स्मृतिकामेऽल्पपावके ।
बल्यं मङ्गल्यमायुष्यं कान्तिसौभाग्यपुष्टिदम् ॥ ६७ ॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।
एभ्यो द्विशारिबादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ॥ ६८ ॥
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिक्षीरचतुर्गुणम् ।
वीरर्द्धिमेदाकाकोळीकपिकच्छूविषाणिभिः ॥ ६९ ॥

सूप्यपर्णियुतैरेतन्महाकल्याणकं परम् ।
बृंहणं सन्निपातघ्नं पूर्वस्मादधिकं गुणैः ॥ ७० ॥
जटिला पूतना केशी चारटी मर्कटी वचा ।
त्रायमाणा जया वीरा चोरा कटुकरोहिणी ॥ ७१ ॥
कायस्था सूकरी छत्रा सातिच्छत्रा पलङ्कषा ।
महापुरुषदन्ता च वयस्था नाकुलीद्वयम् ॥ ७२ ॥
कटंभराद्वश्चिकालीस्थिराश्चाहृत्य तैर्घृतम् ।
सिद्धं चातुर्थिकोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥ ७३ ॥
महापैशाचकं नाम घृतमेतद्यथामृतम् ।
स्मृतिबुद्धिकरं चैव बालानामङ्गवर्धनम् ॥ ७४ ॥
(वाहटे भेळे च)
स्नेहकाले च वातोत्थे तैलं शैरीषमिष्यते ।
महाकल्याणकं पैत्ते पंचगव्यं कफोद्भवे ॥ ७५ ॥
अश्वगन्धाजगन्धोग्रगन्धालशुनसर्षपैः ।
रास्नाकायस्थगोलोमीयुक्तैः तैलं विपाचितम् ॥ ७६ ॥
गोमूत्रसदृशं पाननस्याभ्यङ्गानुवासनैः ।
सर्वोन्मादग्रहालक्ष्मीपाप्मापस्मारनाशनम् ॥ ७७ ॥
(सङ्ग्रहे)
प्राक्षिप्याऽसलिले कूपे शोषयेद्वा बुभुक्षया ।
आश्वासयेत्सुहृत्तं वा वाक्यैर्द्धर्मार्थसंहितैः ॥ ७८ ॥
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि च ।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यस्तं चोत्तानमातपे ॥ ७९ ॥
कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।
कशाभिस्ताडयित्वा वा बद्धं श्वभ्रे विनिक्षिपेत् ॥ ८० ॥
अथवा वीतशस्त्राश्मजने सन्तमसे गृहे ।
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैसिंहैर्गजैश्च तम् ॥ ८१ ॥
अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
भापयेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥ ८२ ॥

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं मतम् ।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ ८३ ॥
इष्टद्रव्यविनाशात्तु मनो यस्योपहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्तिः सान्त्वाश्वासैः प्रसादयेत् ॥ ८४ ॥
कामशोकभयक्रोधहर्षेर्ष्यालोभसम्भवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ ८५ ॥
भूतानुबन्धमीक्षेत प्रोक्तलिङ्गाधिकाकृतिम् ।
यद्युन्मादे ततः कुर्याद्भूतनिर्दिष्टमौषधम् ॥ ८६ ॥
(वाग्भटे)
कोले प्राश्य च सक्षौद्रं धात्रीचूर्णं सकांचनम् ।
उन्मादशान्तये दद्यात्पूजयेद्वृषभध्वजम् ॥ ८७ ॥
(तन्त्रान्तरम्)
बलिं च दद्यात् पललं यावकं सक्तुपिण्डिकाम् ।
स्निग्धं मधुरमाहारं तण्डुलान् रुधिरोक्षितान् ॥ ८८ ॥
पक्वामकानि मांसानि सुरामैरेयमासवम् ।
अतिमुक्तस्य पुष्पाणि जात्याः सहचरस्य च ॥ ८९ ॥
चतुष्पथे गवां तीर्थे नदीनां सङ्गमेषु च ।
निवृत्तामिषमद्यो यो हिताशी प्रयतश्शुचिः ॥ ९० ॥
निजागन्तुभिरुन्मादैः सत्ववान्न स युज्यते ।
प्रसादश्चेन्द्रियार्थानां बुद्ध्यात्ममनसां तथा ।
धातूनां प्रकृतिस्थत्वं विगतोन्मादलक्षणम् ॥ ९१ ॥
(वाग्भटे)

इत्युन्मादचिकित्सा ।

स्मृत्यपायो ह्यपस्मारः स धीसत्त्वादिसंप्लवात् ।
जायतेऽभिहिते चित्ते चिन्ताशोकभयादिभिः ॥ ९२ ॥
उन्मादवत्प्रकुपितैश्चित्तदेहगतैर्मलैः ।
हते सत्त्वे हृदि व्याप्ते संज्ञावाहिषु खेषु च ॥ ९३ ॥

१ कोलं प्राश्यं सक्षौद्रमिति पाठान्तरम् ।

तमो विशन्मूढमतिर्बीभत्साः कुरुते क्रियाः ।
दन्तान् खादन् वमन् फेनं हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ९४ ॥
पश्यन्नसन्ति रूपाणि प्रस्खलन् पतति क्षितौ ।
विजिह्माक्षिभ्रुको दोषवेगेतीते प्रबुद्ध्यते ॥ ९५ ॥
कालान्तरेण स पुनश्चैवमेव विचेष्टते ।
अपस्मारश्चतुर्भेदो वाताद्यैर्निचयेन च ॥ ९६ ॥

(बाहटे)

कृष्णपीतसिताभासो वातपित्तकफैः क्रमात् ।
दृश्यन्ते तद्विकाराश्च तत्र वर्ज्यस्त्रिदोषजः ॥ ९७ ॥
पञ्च कर्माणिं तत्रादौ यथादोषं प्रयोजयेत् ।
सर्वतश्शुद्धदेहस्य स्यादुन्मादहरी क्रिया ॥ ९८ ॥

(सिद्धसारे)

अथावृतानां धीचित्तहृत्खानां प्राक् प्रबोधनम् ।
तीक्ष्णैः कुर्यादपस्मारे कर्मभिर्वमनादिभिः ॥ ९९ ॥
वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।
श्लैष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ १०० ॥
सर्वतस्सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।
अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनाञ्छृणु ॥ १०१ ॥

(बाहटे)

कूश्माण्डकसमुत्थेन रसेन परिपेषितम् ।
अपस्मारविनाशाय यष्ट्याह्वं संपिबेत् त्र्यहम् ॥ १०२ ॥

(चन्द्रटे)

शीलयेत्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।
ब्रह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ १०३ ॥

(बाहटे)

त्रिकटु त्रिफला दारु हिङ्गु सौवर्चलं वचा ।
कषायं क्षौद्रसंयुक्तमपस्मारविनाशनम् ॥ १०४ ॥

(योगसारसङ्ग्रहे)

गोमयस्वरसक्षीरदधिमूत्रैश्शृतं हविः ।
अपस्मारज्वरोन्मादकामलान्तकरं पिबेत् ॥ १०५ ॥

द्विपञ्चमूलत्रिफलाद्विनिशाकुटचत्वचः ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥ १०६ ॥
शम्याकपुष्करजटाफल्गुमूलदुरालभाः ।
द्विपलाः सलिलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥ १०७ ॥
भार्ङ्गीपाठाढकीकुम्भानिकुम्भव्योषरोहिषैः ।
मूर्वाभूनिम्बभूतीकश्रेयसीशारिवाद्वयैः ॥ १०८ ॥
मदयन्त्यग्निनिचुलैरक्षांशैस्सर्पिषः पचेत् ।
प्रस्थं तद्वद्रसैः पूर्वैः पञ्चगव्यमिदं महत् ॥ १०९ ॥
ज्वरापस्मारजठरभगन्दरहरं परम् ।
शोफार्शःकामिलापाण्डुगुल्मकासग्रहापहम् ॥ ११० ॥
कंसे क्षीरेक्षुरसयोः कार्ष्मर्येऽष्टगुणे रसे ।
कार्षिकैर्जीवनीयैश्च सर्पिःप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १११ ॥
वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं निहन्ति तत् ।
तद्वत्काशविदारीक्षुकुशक्काथशृतं पयः ॥ ११२ ॥
कूश्माण्डस्वरसे सर्पिरष्टादशगुणे शृतम् ।
यष्टिकल्कमपस्मारहरं धीवाक्स्वरप्रदम् ॥ ११३ ॥
(वाहटे)

शङ्खपुष्पीवचाकुष्ठैः सिद्धं ब्राह्मीरसे घृतम् ।
पुराणं हन्त्यपस्मारं सोन्मादं मेध्यमुत्तमम् ॥ ११४ ॥
(सिद्धसारे)

धात्रीद्रोणरसे द्विमुष्टिमधुके यत् सिद्धमाज्यं तथा
ब्राह्मीकास्वरसे च यद्वदवचाशङ्खप्रसूतीयुते ।
मूत्रे पुङ्गवबस्तयोर्यदपि वा सिन्धूत्थहिङ्गुप्लुते
तत्सर्पिस्त्रितयं ग्रहैः सह हरेत् पानादिनापस्मृतिम् ॥ ११५ ॥
शतपलकशङ्खपुष्पीक्काथे तैलान्विते स्वकल्काढ्ये ।
पक्वं सर्पिः पानात् सर्वापस्मारनाशाय ॥ ११६ ॥
(नारायणीयात्)

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
क्षीरद्रोणे पचेत्सिद्धमपस्मारविमोक्षणम् ॥ ११७ ॥
(वाहटे)

शिरीषफलपत्रत्वक्सारमूलतुलाद्वयम् ।
वरुणैरण्डशम्याकदशमूलाटरूषकम् ॥ ११८ ॥
शतावरीबलारास्नासुषवीपारिभद्रकम् ।
मुरुङ्गीं वञ्जुलं दन्तीं ककुभं सपुनर्नवम् ॥ ११९ ॥
रोहिषस्य जटां पुष्पं करघाटं मयूरकम् ।
शताद्धांशं पृथक् द्राक्षालाक्षानिंबवरोयवान् ॥ १२० ॥
सकोलान् सकुलत्थांश्च पृथगर्धाढकोन्मितान् ।
द्विशतं पिशितात् गव्यात् छागाद्वा तत्पचेदपाम् ॥ १२१ ॥
द्रोणैः द्वात्रिंशताष्टांशशेषेण च विपाचयेत् ।
तैलद्रोणं दधिवहे श्लक्ष्णपिष्टैश्च पालिकैः ॥ १२२ ॥
पाठासमङ्गासुषवीद्विनिशाचन्दनद्वयैः ।
एलाजलोत्पलबलाश्वदंष्ट्राशारिबाघनैः ॥ १२३ ॥
मञ्जिष्ठाकुष्ठमधुकलोध्ररास्नाकुटन्नटैः ।
षड्ग्रंथिशिरीषकुसुमनतनागामराह्वयैः ॥ १२४ ॥
वराङ्गजोङ्गपत्तङ्गविळङ्गैस्सप्रियङ्गुभिः ।
मुरुङ्गीपत्रनळदसेव्यकुन्दनखद्वयैः ॥ १२५ ॥
तिलपर्ण्या च तत्पानवस्त्यभ्यञ्जननावनैः ।
अपस्मारग्रहोन्मादान् सशोषविषमज्वरान् ॥ १२६ ॥
योनिशुक्लामयान्गुल्मं प्रमेहं पाण्डुतां मदम् ।
वातशोणितवीसर्पपक्षाघातार्दितादिकान् ॥ १२७ ॥
सर्वान् मारुतजान् रोगान् विशेषाद्विषवातजान् ।
निहन्ति कार्मणं कृत्यां मूलदंष्ट्राविषं गरम् ॥
रसायनानां प्रवरं मेध्यं वाजीकरं परम् ॥ १२८ ॥
वृश्चिकाळीबलाकुष्ठभार्ङ्गीलवणपञ्चकम् ।
कायस्थां शारिबां मुद्गमुशीरं जलदं यवान् ॥ १२९ ॥

१. 'शिरीषपुष्पपत्रत्वक् इति मुद्रितसंग्रहे । २. 'मिसिवरायवान् इति सङ्ग्रहे ।

व्योषश्च बस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तिं प्रकल्पयेत् ।
अपस्मारगरोन्मादसर्पदष्टविषाशिते ॥ १३० ॥

(सङ्ग्रहे)

शिग्रुकुष्ठशिलाजाजिलशुनव्योषहिङ्गुभिः ।
बस्तमूत्रे शृतं तैलं नावनं स्यादपस्मृतौ ॥ १३१ ॥

(सिद्ध-)

त्रिफला व्योषपीतद्रुयवक्षारफणिर्जकैः ।
श्यामापामार्गकारञ्जफलैर्मूत्रेथ बस्तजे ॥ १३२ ॥
साधितं नावनं तैलमपस्मारविनाशनम् ॥ १३३ ॥

(चरके)

फणिर्जकं सक्षवकं देवदारुमयूरकम् ।
त्रिफला त्र्यूषणं बीजं नक्तमालशिरीषयोः ॥ १३४ ॥
बस्तमूत्रेण विपचेत्तैलमेभिः सहौषधैः ।
नावनं तदपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ॥ १३५ ॥

आर्द्रकस्वरसे नस्यं वृकगूथाद्यपस्मृतिम् ।
हन्ति तन्मलधूपोपि तन्मलस्वरसोपि वा ॥ १३६ ॥

कृष्णं श्वानं स्थितमनशनं स्थापयित्वा हरेत्तं
पश्चाद्दघ्ना सिततिलयुतं भोजनं भोजयित्वा ।
तद्गूथोत्थासिततिलजदीपाञ्जनं लोचने द्राक्
सापस्मारं हरति लगितं नैम्बसारे शरावे ॥ १३७ ॥

वक्ररसोनवचारुक्छिरीषयष्टीभिरञ्जनं नस्यम् ।
उन्मादापस्मारे शस्तमजामूत्रपिष्टाभिः ॥ १३८ ॥

(काञ्ची)

त्र्यूषणं हिङ्गु लशुनं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरीषनक्तमालाभ्यां बीजं श्वेताश्च सर्षपाः ॥ १३९ ॥
गोमूत्रपिष्टैरेतैश्च वर्त्तिः नेत्राञ्जने हिता ।
चातुर्थिकमपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ॥ १४० ॥

(भेळे)

सद्यःप्रसूतकृष्णशुनीजरायुर्मार्जारघातकश्वेतनखं खरमञ्जरीञ्च मानुषमूत्रेण पिष्ट्वा वर्त्तिं कृत्वा विशोष्य बस्तमूत्रेणाञ्जयेत् । एतद-पस्मारोन्मादहृदयशूलविषूचिकानाशनम् ।

(वृद्ध-)

नकुलोलूकमार्जारगृध्रकीटाहिकाकजैः ।
तुण्डैः पक्षैः पुरीषैश्च धूपमस्य प्रयोजयेत् ॥ १४१ ॥

(वाहटे)

उद्वर्त्य शकृता मूत्रैरभिषिञ्चेदपस्मृतौ ॥ १४२ ॥

(नारायणीये)

समं कुद्धैरपस्मारो दोषैश्शारीरमानसैः ।
सञ्जायते यतश्चैष महामर्मसमाश्रयः ॥ १४३ ॥
तस्माद्रसायनैरेनं दुश्चिकित्स्यमुपाचरेत् ।
तदार्त्तं चाग्नितोयादेर्विषमात् पालयेत्सदा ॥ १४४ ॥
मुक्तं मनोविकारेण त्वमित्थं कृतवानिति ।
न ब्रूयाद्विषयैरिष्टैः क्लिष्टं चेतोस्य बृंहयेत् ॥ १४५ ॥

(वाहटे)

इति योगरत्नसमुच्चये भूतोन्मादापस्मारप्रतिषेधा-
धिकारः त्रयोविंशः ॥

अथ नेत्ररोगादिचिकित्साधिकारः चतुर्विंशः ॥

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्च्योतनं हितम् ।
रुक्तोदकण्डूघर्षाश्रुदाहरागनिबर्हणम् ॥ १ ॥
उष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।
दश द्वादश वा बिन्दून्द्व्यङ्गुलादवसेचयेत् ॥ २ ॥
अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्रागदृङ्नाशायाक्षिसेचनम् ।
अतिशीतन्तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ३ ॥

कषायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।
विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्नुतम् ॥ ४ ॥
(वाग्भटे)
आश्च्योतनमभिष्यन्दे युञ्जीतोर्ध्वं दिनत्रयात् । ॥ ५ ॥
(सङ्ग्रहे)

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।
पक्वलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥ ६ ॥
मन्दघर्षाश्रुरागेऽक्ष्णि प्रयोज्यं घनदूषिके ।
लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ॥ ७ ॥
अञ्जनं लेखनं तत्र कषायाम्लपटूषणैः ।
रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्वादुशीतैः प्रसादनम् ॥ ८ ॥
तीक्ष्णाञ्जनाभिसन्तप्ते नयने यत्प्रसादनम् ।
प्रयुज्यमानं लभते प्रत्यञ्जनसमाह्वयम् ॥ ९ ॥
दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुळानना ।
प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काळलोहजा ॥ १० ॥
अङ्गुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ।
पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवाञ्जनकल्पना ॥ ११ ॥
गुरौ मध्ये लघौ दोषे तान् क्रमेण प्रयोजयेत् ।
पिण्डस्यारेणुमात्रं स्याद्द्विगुणं तन्मृदौ वदेत् ॥ १२ ॥
रसक्रियायास्तीक्ष्णाया विळङ्गं द्विगुणं मृदौ ।
चूर्णे च द्विशलाके तु तीक्ष्णे तत्त्रिगुणं मृदौ ॥ १३ ॥
प्रातः सायं च तच्छान्त्यै व्यभ्रेऽर्केऽतोऽञ्जयेत् सदा ।
वदन्त्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ॥ १४ ॥
विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ।
अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ॥ १५ ॥
काममह्न्यपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्ष्णि प्रयोजयेत् ।
न रात्रावतिशीतेऽपि नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम् ॥ १६ ॥

दोषमस्रावयत् स्तब्धं कण्डूजाड्यादिकारि तत् ।
नाञ्जयेत् भीतवमितविरिक्ताशितवेगिते ॥ १७ ॥
क्रुद्धज्वरिततान्ताक्षिशिरोरुच्छोकजागरे ।
अदृष्टेर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ॥ १८ ॥
अजीर्णेऽग्न्यर्कसन्तप्ते दिवासुप्ते पिपासिते ।
अतितीक्ष्णमृदुस्तोकबह्वच्छघनकर्कशम् ॥ १९ ॥
अत्यर्थशीतळं तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २० ॥

अथ समसुखोपविष्टस्योपविष्टो वामाङ्गुष्ठेन वर्त्मोत्तरमुत्क्षिप्य कृष्णभागस्याधः कनीनकादपाङ्गं यावदञ्जनं नयेत् ।

अथानुन्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेच्छनैः ।
अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ २१ ॥
नेत्रं व्याप्नोति सहसाऽन चोन्मेषनिमेषणम् ।
निष्पीडनं वा वर्त्मभ्यां क्षाळनं वा समाचरेत् ॥ २२ ॥
अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।
व्याधिदोषर्त्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षाळयेत्तदा ॥ २३ ॥
वर्त्मप्राप्ताञ्जनाद्दोषो रोगान् कुर्यात्ततोन्यथा ।
नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेभिघातिते ॥ २४ ॥
वातपित्तातुरे जिह्मे शीर्णपक्ष्माविलक्षणे ।
कृच्छ्रोन्मीलसिराहर्षसिरोत्पाततमोर्जुनैः ॥ २५ ॥
स्यन्दमन्थान्यतोवातवातपर्यायशुक्लकैः ।
आतुरे शान्तरागाश्रुशूलसंरम्भदूषिके ॥ २६ ॥
निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्द्धकाययोः ।
काले साधारणे प्रातस्सायं चोत्तानशायिनः ॥ २७ ॥
यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद् बहिःसमाम् ।
ह्यङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ।
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलायितम् ॥ २८ ॥

आपक्ष्माग्रादथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।
मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ॥ २९ ॥
दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ३० ॥
शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थेनिले दश ।
पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ३१ ॥
कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे तु गाळयेत् ।
पिबेच्च धूमं नेक्षेत व्योम रूपं च भासुरम् ॥ ३२ ॥
इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ।
स्वस्थे च द्व्यन्तरं दद्यादातृप्तेरिति योजयेत् ॥ ३३ ॥
प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
तृप्ते विपर्ययोतृप्तेऽतितृप्ते श्लेष्मतो रुजाः ॥ ३४ ॥

(वाग्भटे)

आदित्यमग्निमादर्शमाकाशं मारुतं रजः ।
प्रतिभागश्च चन्द्रस्य धूमं च कृततर्पणः ॥ ३५ ॥
न पश्येद् दशरात्रं तु मैथुनं परिवर्जयेत् ।
व्यायाममुच्चैर्भाष्यं च दिवास्वप्नं तथैव च ॥ ३६ ॥
तर्पणं तर्पयत्यक्षि निम्नमुन्नमयेच्च तत् ।
दृष्टिप्रसादं स्थैर्यं च जनयेन्नात्र संशयः ॥ ३७ ॥

(राजवैद्यीये)

ततः प्रशान्तदोषेषु पुटपाकक्षमेषु च ।
पुटपाकः प्रयोक्तव्यो नेत्रेषु भिषजा भवेत् ॥ ३८ ॥
यथाद्दोषोपयुक्तं तु नातिप्रबलमोजसा ।
रोगमाश्च्योतनं हन्ति सेकस्तु बलवत्तमं ॥ ३९ ॥
सेकस्य कालो द्विगुणः पुटपाकात् क्रमान्मतः ।
अथवा कार्यनिर्वृत्तिरुपयोगाद्यथा भवेत् ॥ ४० ॥
योगायोगौ स्नेहसेके तर्पणोक्तौ प्रचक्षते ।
सर्पिषैव सुखोष्णेन योज्यस्सेको हिमेन वा ॥ ४१ ॥

(यद्वापा-)

विद्याद्*द्व्यङ्गुलविस्तारं स्वाङ्गुष्ठोदरमायतम्।
व्यङ्गुलं सर्वतः सार्द्धं भिषङ्नयनबुद्बुदम् ॥ ४२ ॥
नेत्रायामत्रिभागं तु कृष्णमण्डलमुच्यते।
कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः ॥ ४३ ॥
मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने।
यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥ ४४ ॥
पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां मण्डलानि च।
पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतः परः ॥ ४५ ॥
कृष्णशुक्लगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतः परः।
एकः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः ॥ ४६ ॥
द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्यन्यानि चक्षुषि।
जायते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः ॥ ४७ ॥
पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते ॥ ४८ ॥

विदाह्यसात्म्यातिविरुद्धशीत-
क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरुद्रवान्नैः।
तीक्ष्णोच्चगन्धादतिहास्यभाष्य-
क्रोधादिशोकैः प्रततेक्षणाद्वा ॥ ४९ ॥

मद्याङ्गना‖नामतिसेवनेन
मूर्द्धाभिघाताम्बुनिमज्जनाभ्याम्।
अवाक्छिरस्कोच्छ्रितशायिनश्च
ज्वरोपतापादृतुपर्ययाच्च ॥ ५० ॥

उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्
दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्ययाच्च।
शुक्तारनालाम्लकुलत्थमाष-
निषेवणाद्वेगविनिग्रहाच्च ॥ ५१ ॥

---

* विद्याद्द्व्यंगुलबाहुल्यं स्वांगुष्ठोदरसम्मितं (विस्तृतम्) इति मुद्रितसुश्रुतपाठः।
‖ व्यादिनिषेवणेन इति पाठान्तरम्।

स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च
छर्देर्विघाताद्वमनातियोगात् ।
बाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च
नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः ॥ ५२ ॥

संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनम् ॥ ५३ ॥

(पाठ-)

सर्वरोगनिदानोक्तैरहितैः कुपिता मलाः ।
अचक्षुष्यैर्विशेषेण प्रायः पित्तानुसारिणः ॥ ५४ ॥
सिराभिरूर्ध्वं प्रसृता नेत्रावयवमाश्रिताः ।
वर्त्म सन्धिं सितं कृष्णं दृष्टिं वा सर्वमाक्षि वा ॥ ५५ ॥
रोगान् कुर्युः

(वाह-)

कृच्छ्रोन्मीलनिमेषवातहतकुम्भिकापित्तोत्क्लिष्टपक्ष्मशातपोथकीकफोत्क्लिष्टलगणोत्सङ्गरक्तोत्क्लिष्टार्शोऽञ्जननामिकाबिसवर्त्मोत्क्लिष्टवर्त्मश्याववर्त्मश्लिष्टवर्त्मसिकतावर्त्मकर्दमबहळकुकूणकपक्ष्मोपरोधालज्यर्बुदा इति चतुर्विंशतिः वर्त्मसंश्रया रोगाः । तत्र वायुर्वर्त्मसिरास्थस्सवेदनं साश्रु सकृच्छ्रोन्मीलनं विमर्दनेन शान्तियुतं वर्त्मस्तम्भं कुरुते स कृच्छ्रोन्मीलः वायुर्वर्त्मनी चालयन् नीरुजं निमेषोन्मेषणं करोति स निमेषः । वर्त्म यत्तु विमुक्तसन्धि निश्चेष्टं निमील्यते तद्वातहतं सरुजमरुजं वा । पित्तेनान्तर्वर्त्मजाः पिटकाः कृष्णा बह्व्यः कुम्भीकबीजप्रतिमा भिन्नाश्च पुनराध्मायन्ते ताः कुम्भीकसंज्ञिताः । पित्तेन रक्ताभं स्पर्शनाक्षमं सदाहक्लेदतोदं वर्त्म पित्तोत्क्लिष्टम् । पक्ष्मान्तःस्थं पित्तं सकण्डूदाहं पक्ष्मशातनं कुर्यात् । स पक्ष्मशातनः । कफेन पिटकाः सर्षपाभाः श्वेतास्सशोफरुक्कण्डूपिच्छिलास्स्रावाः पोथक्यः । स्तम्भक्लेदोपदेहयुतं वर्त्म कफोत्क्लिष्टं नाम । कफाद् ग्रन्थिः कोलमात्रः कण्डूमानपाको नीरुजः पाण्डुर्लगणो नाम । रक्तेन रक्ता तत्तुल्यपिळकाचिता उत्सङ्गाख्या । राजीमत्स्पर्शनाक्षमं वर्त्म रक्तोत्क्लिष्टं नाम । रक्तेन मृदवो, मांसांकुरा वर्त्मस्थास्सदाहकण्डूरुजारक्तस्रावाः छिन्नाः छिन्ना विवर्द्धन्ते तेऽर्शो नाम । रक्ताश्चाम्रा मुद्गमात्रा कण्डूप-

रुग्वती पिळका स्यादञ्जननामिका । यत्तु वर्त्म सन्निपाताद् बहिः शून्यमन्तः सूक्ष्मच्छिद्राश्चितं स्रावमन्तरुदकं तद् बिसवर्त्म । सरक्तैर्दोषैरकस्मात् मुहुरुत्सेधं म्लानवदुत्क्लिष्टवर्त्माख्यम् । सरक्तैर्मलैर्बाह्यान्तःश्यावं शूनं सकण्डूषारुक्क्लेदं वर्त्म श्याववर्त्माख्यम् । श्लिष्टाख्य वर्त्मनी श्लिष्टे कण्डूश्वयथुरागिणी । अन्तर्वर्त्म खररूक्षसिकतोपमपिटकाचितं सिकतावर्त्म । यदा सपित्तं रक्तं वर्त्म विदहेत् तदा कृष्णं कर्दमोपमं कर्दममुच्यते । बहळैस्सवर्णैस्समैर्मांसैश्चितं बहळवर्त्म । कुकूणको नाम शिशोर्दन्तोत्पत्तिनिमित्तजः । तेन बालः उच्छूनताम्राक्षः वीक्षणाक्षमः सवर्त्मशूलपैच्छिल्यकर्णनासाक्षिमर्दनः स्यात् । दोषैः पक्ष्माशयस्थैः तीक्ष्णाग्राणि कण्टकाभानि खराणि भवन्त्यन्तर्मुखानि रोमाणि । तैर्घृष्टमक्षि शूयते । सदाहवर्त्मसङ्कोचं च । तैरुद्धृतैरल्पाहं शान्तिः । स पक्ष्मोपरोधाख्यः । बहिर्वर्त्म कनीनके कठिनो ग्रन्थिरस्रपूयस्राव्यलजीनामा मुहुराध्मायते । सरक्तैर्दोषैरन्तर्वर्त्म मांसपिण्डाभश्वयथुरर्बुदो नाम ।

(बाहटे-पाठ-)

आद्योत्र भेषजैस्साध्यो द्वौ ततोर्शश्च वर्जयेत् ।
पक्ष्मोपरोधो याप्यः स्याच्छेषाञ्छस्त्रौषधैर्जयेत् ॥ ५६ ॥

कुट्टयेत् पक्ष्मशतनं छिन्द्यात्तेष्वपि चार्बुदम् ।
भिन्द्याल्लगणकुम्भीकाबिसोत्सङ्गाञ्जनालजीः ॥ ५७ ॥

पोथकीसिकताश्यावश्लिष्टोक्लिष्टचतुष्टयम् ।
सकर्दमं सबहळं विलिखेत् सकुकूणकम् ॥ ५८ ॥

कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं द्राक्षाकल्काम्बुसाधितम् ।
ससितं योजयेत्स्निग्धं नस्यधूमाञ्जनादि च ॥ ५९ ॥

कुम्भीकावर्त्मलिखितं सैन्धवप्रतिसारितम् ।
यष्टिधात्रीपटोलीनां क्वाथेन परिषेचयेत् ॥ ६० ॥

निवातेधिष्ठितस्याप्तैः शुद्धस्योत्तानशायिनः ।
बहिः कोष्णाम्बुतप्तेन स्वेदितं वर्त्म वाससा ॥ ६१ ॥

निर्भुज्य वस्त्रान्तरितं वामाङ्गुष्ठाङ्गुलीधृतम् ।
न स्रंसते चलति वा वर्त्मैवं सर्वतस्ततः ॥ ६२ ॥

मण्डलाग्रेण तत्तिर्यक् कृत्वा शस्त्रपदाङ्कितम् ।
लिखेत्तेनैव पत्रैर्वा शाकशेफालिकादिजैः ॥ ६३ ॥

फेनेन तोयराशेर्वा पिचुना प्रमृजन्नसृक् ।
स्थिते रक्ते सुलिखितं सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ॥ ६४ ॥

यथास्वमुक्तैरनु च प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा ।
घृतेनासिक्तमभ्यक्तं बध्नीयान्मधुसर्पिषा ॥ ६५ ॥

ऊर्ध्वाधःकर्णयोर्दत्त्वा पिण्डीश्च यवसक्तुभिः ।
तृतीयेऽहनि मुक्तस्य परिषेकं यथायथम् ॥ ६६ ॥

कुर्याच्चतुर्थे नस्यादीन्मुञ्चेदेवाह्नि पञ्चमे ।
समं नखनिभं शोफकण्डूघर्षाद्यपीडितम् ॥ ६७ ॥

विद्यात्सुलिखितं वर्त्म लिखेद् भूयो विपर्यये ।
रुक्पक्ष्मवर्त्मशतनस्रंसनान्यतिलेखनात् ॥ ६८ ॥

स्नेहस्वेदादिकस्तस्मिन्निष्टो वातहरः क्रमः ।
पिटका व्रीहिवक्त्रेण भित्त्वा तु कठिनोन्नताः ॥ ६९ ॥

निष्पीडयेदनु विधिः परिशेषस्तु पूर्ववत् ।
लेखने भेदने चायं क्रमः सर्वत्र वर्त्मनि ॥ ७० ॥

पित्तास्रोक्लिष्टयोस्स्वादुस्कन्धसिद्धेन सर्पिषा ।
सिराविमोक्षस्निग्धस्य त्रिवृच्छ्रेष्टं विरेचने ॥ ७१ ॥

पक्ष्मणां शतने सूच्या रोमकूपान् विकुट्टयेत् ।
ग्राहयेद्वा जलूकाभिः पयसेक्षुरसेन वा ॥ ७२ ॥

वमनं नावनं सर्पिः शृतं मधुरशीतलैः ।
संचूर्ण्य पुष्पकासीसं भावयेत्सुरसारसैः ॥ ७३ ॥

ताम्रे दशाहं परमं पक्ष्मशाते तदञ्जनम् ॥ ७४ ॥

(बाहटे)

पोथकीर्विलिख्य शुण्ठीसैन्धवमागधिकाचूर्णैः प्रतिसार्य प्रक्षाल्य चोष्णांभसा खदिरसाराढकीशिग्रुपत्रकषायेण सेचयेत्। ततश्चाम्र-जम्बूप्रवालक्काथेनाऽऽश्च्योतनं त्रिफलाखदिरसारोदकेन वा मधु-संयुक्तेन। विलङ्गलाक्षादार्वीत्वग्गैरिकालमनोह्वाचूर्णैः क्षौद्रान्वितोऽ-ञ्जनम्।

(सङ्ग्रहे)

कफोत्क्लिष्टे विलिखिते सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत्।
सूक्ष्मैः सैन्धवकासीसमनोह्वाकणतार्क्ष्यजैः॥ ७५॥
वमनाञ्जननस्यादि सर्वं च कफजिद्धितम्।
कर्तव्यं लगणेप्येतदशान्तौ वह्निना दहेत्॥ ७६॥
कुकूणे लिखितं वर्त्म स्रुतासृग्वाम्बुजन्मभिः।
धात्र्यश्मन्तकजम्बूत्थपत्रक्काथेन सेचयेत्॥ ७७॥
द्विनिशालोध्रयष्ट्याह्वरोहिणीनिम्बपल्लवैः।
कुकूणके हिता वर्तिः पिष्टैस्ताम्ररजोन्वितैः॥ ७८॥

(वाहटे)

मरिचविलङ्गहरिद्राकल्कसिद्धं तैलं प्रतिमर्शः। मूर्वाताम्र-रजसी स्तन्यपिष्टे पिण्डाञ्जनम्। शङ्खमनश्शिलासैन्धवरसाञ्जनक्षौद्रैर्वा रसक्रिया। लोहशिवाटिकामृदः कपाले नैकशः प्रतप्ताः स्तन्येन निर्वा-पिताः श्लक्ष्णचूर्णमञ्जनम्। लाक्षावेल्लमनःशिलालगैरिकदार्वीत्व-ग्भिर्वा। पुनःपुनश्च धात्रीं वमनविरेचनैरुपपादयेत्।

(सङ्ग्रहे)

वृक्षाम्लदध्याज्यगुळं च तैलं
सक्षौद्रसिन्धुस्वरसं लवण्याः।
ताम्रेण कंसे बहुशोवघृष्टं
कुकूणकं तत् सकृदेव हन्ति (?)॥ ७९॥

(योगामृते)

कुकूणकहरं श्रेष्ठं मधुना सह सैन्धवम्।
पिल्लाक्षं विनिहन्त्याशु शुक्लनाशनमुत्तमम्॥ ८०॥

पक्ष्मोपरोधे समुपचितं वर्त्म लेखनेनोत्क्लिष्टं रक्तं विस्रावणेन सशोफं शिरोविरेककवळवमनैर्यापयेत्।

(सङ्ग्रहे)

पक्ष्मरोधे प्रवृद्धेषु शुद्धदेहस्य रोमसु ।
उत्सृज्य द्वौ भ्रुवोधस्तात् भागौ भागञ्च पक्ष्मतः ॥ ८१ ॥
यवमात्रं यवाकारं तिर्यक् छित्वार्द्रवाससा ।
अपनेयमसृक् तस्मिन्नल्पीभवति शोणिते ॥ ८२ ॥
सीव्येत् कुटिलया सूच्या मुद्गमात्रान्तरैः पदैः ।
बद्ध्वा ललाटे पट्टञ्च तत्र सीवनसूत्रकम् ॥ ८३ ॥
नातिगाढश्लथं सूच्या निक्षिपेदथ योजयेत् ।
मधुसर्पिःकवलिकां नचास्मिन् बन्धमाचरेत् ॥ ८४ ॥
न्यग्रोधादिकषायैश्च सक्षीरैस्सेचयेद्रुजि ॥ ८५ ॥

(बाहटे)

व्रणवेदनायां वस्त्रबद्धेन यष्टीमधुकचूर्णेन संस्कृतं सर्पिः परिषेकः । वटादिकषायाश्च सक्षीराः ।

(सङ्ग्रहे)

पञ्चमे दिवसे सूत्रमपनीयावचूर्णयेत् ।
गैरिकेण व्रणं युञ्ज्यात्तीक्ष्णं नस्याञ्जनादि च ॥ ८६ ॥
दहेदशान्तौ निर्भुज्य वर्त्मदोषाश्रयां बलिम् ।
सन्दंशेनाधिकं पक्ष्म हृत्वा तस्याश्रयं दहेत् ॥ ८७ ॥
सूच्यग्रेणाग्निवर्णेन दाहो बाह्यालजे पुनः ।
भिन्नस्य क्षारवह्निभ्यां सुच्छिन्नस्यार्बुदस्य च ॥ ८८ ॥

(बाहटे)

चिञ्चागृष्टीमयूरीसुरसलवणिकाभृङ्गमौर्वीक्षुराणां
पत्रात्सारं समांशं सदधिमधुघृतैराज्यसिन्धूत्थतैलैः ।
युक्तं कारञ्जघृष्टं स्फटिकयुतमिदं चाञ्जनं वर्त्मरोगं
पिल्लाक्षं चार्मरोगं शमयति निमिना प्रोक्तमेतद्यथैव ॥

अलं दारु वचा पिष्टा सुरसापत्रवारिणा ।
छायाविशुष्का गुळिका क्लिन्नवर्त्मनिवारिणी ॥ ९० ॥

(सिद्धसारे)

इति वर्त्मरोगचिकित्सा ॥

जलास्रावः कफास्रावः उपनाहः रक्तास्रावः पर्वणी, पूयास्रावः पूयालसोऽलजी क्रिमिग्रन्थिः इति नव रोगा वर्त्मशुक्लमण्डलसन्धिजाः। तत्र वायुर्जलवाहिसिरास्थः कनीनकादश्रु स्रावयते रुग्रागशोफादिना स जलास्रावो नाम। कफात् श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलमश्रु स्रवेत्। स कफास्रावः। दृष्टिसन्धौ महानपाको नीरुजः कण्डूमान् मृदुपिच्छिलो ग्रन्थिरुपनाहः। रक्तेन ताम्रो नातिसान्द्रो बहूष्णश्च स्रावो रक्तास्रावः। शुक्ले वर्त्मसन्धिमूला मुद्गमात्रा सदाहशूला ताम्रा पिटका पर्वणी। सा च भिन्ना रक्तमेव स्रवति। दोषास्सरक्ता वर्त्मसन्धेः कनीनकात्त्वङ्मांसपाकतः साश्रुपूयं स्रावयन्ति स पूयास्रावः। कनीनकसन्धिजश्शोफसंरम्भपूर्वकः पक्वस्सान्द्रपूतिपूयास्रावस्सवेदनः सूक्ष्मो व्रणः पूयालसो नाम। कनीनस्यान्तस्सतोददाहश्शोफः स्याद् साऽलजी। अपाङ्गे वा कनीने वा सन्धिगाः क्रिमयः सकण्डूषातोदं सपूयास्रावं ग्रन्थिं कुर्युः। स क्रिमिग्रन्थिः।

(वाहटे पाठ-)

उपनाहक्रिमिग्रन्थिपूयालसकपर्वणीः।
शस्त्रेण साधयेत् पञ्च सालजीनास्रवांस्त्यजेत् ॥ ९१ ॥

(वाहटे)

रसाञ्जनञ्च तुत्थं च यष्टीमधुकमेव च।
अञ्जनेन समं पिष्टं जलास्रावविनाशनम् ॥ ९२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

उपनाहं भिषक् स्विन्नं भिन्नं व्रीहिमुखेन च।
लेखयेन्मण्डलाग्रेण ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ ९३ ॥

पिप्पलीक्षौद्रसिन्धूत्थैर्बध्नीयात्पूर्ववत्ततः।
पटोलपत्रामलकक्वाथेनाश्च्योतयेच्च तम् ॥ ९४ ॥

पर्वणीं बडिशेनात्ता बाह्यसन्धित्रिभागतः।
वृद्धिपत्रेण वर्ध्यार्धे स्यादसृग्गतिरन्यथा ॥ ९५ ॥

चिकित्सा चार्मवत् क्षौद्रसैन्धवप्रतिसारिता।
पूयालसे सिरां विद्ध्येत्ततस्तमुपनाहयेत् ॥ ९६ ॥

कुर्वीत चाक्षिपाकोक्तं कर्म सर्वं यथाविधि।
सैन्धवार्द्रककासीसलोहताम्रैः सुचूर्णितैः ॥ ९७ ॥

चूर्णाञ्जनं प्रयुञ्जीत सक्षौद्रैर्वा रसक्रियाम् ।
पूयालसे त्वशान्तेऽन्तर्दाहः सूक्ष्मशलाकया ॥ ९८ ॥

क्रिमिग्रन्थिं करीषेण स्विन्नं भित्त्वा विलिख्य च ।
त्रिफलाक्षौद्रकासीससैन्धवैः प्रतिसारयेत् ॥ ९९ ॥

(वाहटे)

शुक्तिकाशुक्लार्मबलासग्रथितपिष्टकसिरोत्पातसिराहर्षसिराजालशोणितार्मार्जुनप्रस्तार्यर्मस्नावार्माधिमांसार्मसिरापिटका इति त्रयोदश रोगा शुक्लभागजाः । पित्तं वृद्धं शुक्ले श्यावकृष्णपीतान् पिशितनिभान् बिन्दून् वा सर्वं शुक्लमण्डलं मलाक्तादर्शतुल्यं वा कुर्यात् । स रोगस्सशकृद्भेदतृट्ज्वरः शुक्तिकाख्यः । कफाच्छुक्ले समं सितं चिरवृद्धाधिमांसं शुक्लार्माख्यम् । कफाच्छुक्ले नीरुजः सवर्णो बहळो जलबिन्दुनिभो मृदुश्शोफो बलासग्रथिताख्यः । शुक्ले शालिपिष्टधवळस्सोत्सेधो बिन्दुः पिष्टकाख्यः । रक्तेन रक्तराजीततं सवेदनमशोफाश्रु शुक्लं यदुष्यते स सिरोत्पातः । उपेक्षितस्स एव वा एव राजीर्वर्धयन् सास्रमक्षि वीक्षणाक्षमञ्च कुर्यात् । स सिराहर्षः । शुक्ले रक्तं घनमुन्नतं सिराजालं सिराजालाख्यम् । शुक्ले समं पद्मनिभमधिमांसं शोणितार्माख्यम् । शुक्ले शशरुधिरनिभो नीरुगेको बिन्दुरर्जुनाख्यः । सरक्तैर्दोषैर्नीरुजमाशुवृद्धि श्यावलोहितं विस्तृतं मांसं प्रस्तार्यर्मसंज्ञम् । स्नावसन्निभमधिमांसं स्नावार्मसंज्ञम् । शुष्कासृक्पिण्डवच्छ्यावं पृथु घनं मांसमधिमांसार्म । सरुग्दाहघर्षास्सर्षपोपमाः कृष्णमण्डलासन्नास्सिरावृताः पिटकास्सिरापिटकाख्याः ।

(वाहटे-पाठ-)

शुक्तिहर्षसिरोत्पातपिष्टकग्रथितार्जुनम् ।
साधयेदौषधैष्षट्कं शेषं शस्त्रेण सप्तकम् ॥ १०० ॥

नवोत्थं तदपि द्रव्यैरर्मोक्तं यत्तु पञ्चधा ।
तच्छेद्यमसितप्राप्तं मांसस्नावत्सिरावृतम् ॥ १०१ ॥

चर्मोद्दाळवदुच्छ्रायि दृष्टिप्राप्तं च वर्जयेत् ।
पित्ताभिष्यन्दवच्छुक्ति बलासाह्वयपिष्टकौ ॥ १०२ ॥

कफाभिष्यन्दवन्मुक्त्वा सिराव्यधमुपाचरेत् ।
जातीमुकुळसिन्धूत्थदेवदारुमहौषधैः ॥ १०३ ॥

पिष्टैः प्रसन्नया वर्त्तिश्शोफकण्डूघ्नमञ्जनम् ॥ १०४ ॥

(वाहटे)

सैन्धवमरिचकट्फलशङ्खसमुद्रफेनैर्वर्त्तिः पिष्टकेऽञ्जनम् ॥

शुण्ठीशिग्रुफलपिप्पलीसैन्धवचूर्णो बीजपूररसाप्लुतोऽञ्जने पिष्टकमपहरति । तद्वत्त्रिकटुककट्फलचूर्णोविलासग्रथितं च ।

(संग्रहे)

रक्तस्यन्दवदुत्पातहर्षजालार्जुने क्रिया ।
सिरोत्पाते विशेषेण घृतमाक्षिकमञ्जनम् ॥ १०५ ॥

सिराहर्षे तु मधुना श्लक्ष्णपिष्टं रसाञ्जनम् ।
अर्जुने शर्करामस्तुक्षौद्रैराश्च्योतनं हितम् ॥ १०६ ॥

स्फटिकः कुङ्कुमं शङ्खो मधुकं मधुनाञ्जनम् ।
मधुना वाञ्जनं शङ्खः फेनो वा सितया सह ॥ १०७ ॥

(वाहटे)

मातुळुङ्गरसेन सशर्करेण आश्च्योतनं मस्तुना वा ।

(संग्रहे)

अर्मोक्तं पञ्चधा तत्तु तनु धूमाविलश्च यत् ।
रक्तं दधिनिभं यच्च शुक्लवत्तस्य भेषजम् ॥ १०८ ॥

उत्तानस्येतरत् स्विन्नं स सिन्धूत्थेन चाञ्जितम् ।
रसेन बीजपूरस्य निमील्याक्षि विमर्दयेत् ॥ १०९ ॥

इत्थं संरोषिताक्षस्य प्रचलेर्माधिमांसके ।
धृतस्य निश्चलं मूर्ध्नि वर्त्मनोश्च विशेषतः ॥ ११० ॥

अपाङ्गमीक्षमाणस्य वृद्धेर्मणि कनीनकात् ।
वली स्याद्यत्र तत्रार्मबलिशेनावलंबितम् ॥ १११ ॥

नात्यायतं मुचुण्ड्या वा सूच्या सूत्रेण वा ततः ।
समन्तान्मण्डलाग्रेण मोचयेदथ मोक्षितम् ॥ ११२ ॥

कनीनकमुपानीय चतुर्भागावशेषितम् ।
छिन्द्यात्कनीनकं रक्षेद्वाहिनीश्चाऽश्रुवाहिनीः ॥ ११३ ॥

कनीनकवधादश्रुनाळी चाक्षिण प्रवर्त्तते ।
वृद्धेर्मणि तथोपाङ्गात् पश्यतोस्य कनीनकम् ॥ ११४ ॥
सम्यक् छिन्नं मधुव्योषसैन्धवप्रातिसारितम् ।
उष्णेन सर्पिषा सिक्तमभ्यक्तं मधुसर्पिषा ॥ ११५ ॥
बध्नीयात् सेचयेन्मुक्त्वा तृतीयादिदिनेषु च ।
करञ्जबीजसिद्धेन क्षीरेण क्वथितैस्तथा ॥ ११६ ॥
सक्षौद्रैर्द्विनिशालोध्रपटोलीयष्टिकिंशुकैः ।
कोरण्डमुकुळोपेतैर्मुश्चेदेवाह्नि सप्तमे ॥ ११७ ॥
सम्यक् छिन्ने भवेत् स्वास्थ्यं हीनातिच्छेदजान गदान् ।
सेकाञ्जनप्रभृतिभिर्जयेल्लेखनबृंहणैः ॥ ११८ ॥

(बाहटे)

मूर्ध्नि पादयोश्चास्मै शतधौतघृतं शीतांश्च प्रदेहान्दद्यात् । स्नेहोक्तं चाचारमादिशेत् । द्वितीये चाह्नि सायं प्रातर्मधुकसर्पिषा कोष्णेन शिरस्तथाबद्धमेव चाक्षि सिञ्चेत् । पञ्चाहं चोष्णोदकानुपानं सर्पिः पीत्वा जीर्णे पथ्यमश्नीयात् । तृतीये दिवसे विमुच्य करंजबीजसिद्धेन क्षीरेणाक्षि स्वेदयेत् । लोध्रमधुककिंशुकपटोलद्विहरिद्राकोरण्डमुकुलक्काथेन मधुमिश्रेणाश्च्योतयेत् । सप्तमेऽहनि सर्वथा मुञ्चेत् । आतपाकाशदर्शनं च परिहरेत् । सशोफे तु नेत्रे धूमशिरोविरेचनश्च । अनुपशान्तरागे सिराविस्रावणम् । सास्रावे नस्यम् । तिलान्सुलिखितान् मधुककाकोलीसुनिषण्णकपञ्चमूलशर्कराशृतशीते पयसि सप्ताहं भावितान् तेनैव पयसा पीडयेत् । मधुकशताह्वाशारिवानन्तागरुकाकोलीहरेणुकैलावालुकचूर्णं च पीड्यमानेषु षोडशभागेन प्रक्षिपेत् । तत्तैलमेभिरेवौषधैः पयसा चाऽष्टगुणेन सिद्धं नावनादश्रुरागघ्नं दृष्टिप्रसादनं च । कृष्णगते तु व्रणे व्रणशुक्लवत् क्रिया । अर्मशेषे च लेखनाञ्जनानि । तत्र सम्यक्छिन्ने वर्णविशुद्धिः स्वस्थता च । हीनच्छेदात्पुनर्वृद्धीरागाश्रुपातप्रकाशदर्शनाक्षमत्वादि च । अतिच्छेदादक्षिपाकस्तम्भस्फुरणास्रस्रुतितिमिरसंरम्भविवद्धवर्त्मानि । तेषु यथास्वं दोषोद्रेकाद् प्रतिकुर्यात् ।

(संग्रहे)

सितामनश्शिलैलाललवणोत्तमनागरम् ।
अर्द्धकर्षोन्मितं तार्क्ष्यं पलार्द्धञ्च मधुद्रुतम् ॥ ११९ ॥
अञ्जनं श्लेष्मतिमिरपिल्लशुक्लार्मशेषजित् ।
त्रिफलैकतमद्रव्यत्वचं पानीयकल्किताम् ॥ १२० ॥
शरावपिहितां दग्ध्वा कपाले चूर्णयेत्ततः ।
पृथक् शेषौषधरसैः पृथगेव च भाविता ॥ १२१ ॥
सा मषी शोषिता पेष्या भूयो द्विलवणान्विता ।
त्रीण्येतान्यञ्जनान्याह लेखनानि परं निमिः ॥ १२२ ॥
(वाहटे)

शङ्खं च मधुना घृष्टं लोहितार्मविनाशनम् ॥ १२३ ॥
(तन्त्रा-)

कर्पूरं स्फटिकं वराटमरिचं दार्वी कणा सैन्धवं
तुत्थं पीतकरोहिणी जलधिजं फेनं तथा गैरिकम् ।
तार्क्ष्यं शङ्खमथाञ्जनं च मधुकं संचूर्ण्य सम्यक्कृता
क्षौद्रेणैव रसक्रियेयमखिलानक्ष्यामयान्नाशयेत् ॥ १२४ ॥
(क्षार-)

कर्पूरसैन्धवपुराणघृतोपकुल्याः
धात्रीफलोषणकपीतकरोहिणीश्च ।
पिष्ट्वाञ्जनं नयनयोर्मधुनैव दद्यात्
सर्वाक्षिवर्त्मविकृतिप्रशमाय वैद्यः ॥ १२५ ॥

कर्पूराब्दवराटिका त्रिफलिका सिन्धूत्थतुत्थाञ्जनं
तार्क्ष्यं पीतकरोहिणी हिमनिशे पुण्ड्राह्वयष्ट्याह्वयम् ।
फेनः केशमषी कटुत्रयगदौ लोध्रं च लौहं रजः
पिष्ट्वैतानि च मातुलुङ्गरसतस्सर्पिर्मधुभ्यां युतम् ॥ १२६ ॥
एतद्धन्ति कुकूणकं सतिमिरं काचं च शुक्लव्रणं
नक्तान्धं क्षतजं च पक्ष्मनिहितं नाम्ना तु चन्द्रोदयम् ॥ १२७॥
(तन्त्रा-)

कर्पूरत्रिफलारसाञ्जनशिलापालाशनिर्यासकं
तिक्तातार्क्ष्यजपाण्डुकृष्णवलयन्योषानवद्येष्टकम् ।

यष्टीसैन्धवशंखफेनगिरिसृत्कन्याप्रपुण्ड्राह्वयं
लोध्रांभोनिधिफेनकं च मधुना दार्वीरसेनाञ्जयेत् ॥ १२८ ॥
(तन्त्रा)-

कर्पूरं स्फटिकं वरा त्रिकटुकं तुत्थं निशायुक् तुटी
यष्टी लोध्रसुवर्णटङ्कणशिला मुक्ताप्रवाळं मणिः ।
शंखं पीतकरोहिणी वरहिमं कारञ्जबीजं पयः
पिष्टं माक्षिकघृष्टमञ्जनमिदं नेत्रामयान् नाशयेत् ॥ १२९ ॥

कर्पूराञ्जनसीसपारदकणातीक्ष्णानि पिष्ट्वासकृत्
नन्द्यावर्त्तरसे विशोष्य मधुना पिष्ट्वा पुनर्भाजने ।
शार्ङ्गे स्फाटिक एव वा विनिहितं शुक्लार्मकाचापहं
तैमिर्यं च निराकरोति सहसा नेत्रेऽञ्जितं सर्वदा ॥ १०३ ॥

यन्माणिमन्थशशिपीतकरोहिणीनां
कृष्णारसाञ्जनयुजां क्रमवृद्धचूर्णम् ।
तन्नन्दिवतकुसुमस्वरसेन पिष्टं
क्षौद्रद्रुतं हरति वर्त्मगदार्मकाचान् ॥ १३१ ॥

गोदन्तं चन्दनं शङ्खं स्फटिकं सैन्धवं तथा ।
मनाश्शिलां च रजनीं मरिचञ्च प्रपेषयेत् ॥ १३२ ॥

अर्मे च तिमिरे शुक्ले गोदन्तादि प्रशस्यते ॥ १३३ ॥

गोदन्तं कुक्कुटाण्डं करिवरदशनं कूर्मपृष्ठं वराटं
सारंगोद्भूतशृङ्गं जलधिमलमलं* ताम्रशंखं सतुत्थम् ।
कर्परं †शीतफेनं स्फटिकमपि मधूच्छिष्टमक्ष्णोर्निषिञ्चेत्
शुक्लाख्यार्माधिमांसक्षवजभवसिरोत्पातहर्षान्निहन्ति ॥ १३४ ॥
(राजवैदेहीये)

सिराजाले सिरा यास्तु कठिना लेखनौषधैः ।
न सिध्यन्त्यर्मवत्तासां पिळकानां च साधनम् ॥ १३५ ॥
(वाहटे)

---

* ताम्रचूर्णमिति पाठान्तरम् । † गर्दभास्थि इति—पा.

क्षतशुक्लशुद्धशुक्काजकासिराशुक्लपाकात्ययशुक्लानीति पञ्च कृष्णभागगतरोगाः ।

पित्तं कृष्णेऽथवा दृष्टौ शुक्लं तोदास्त्ररागवत् ।
छित्वा त्वचं जनयति तेन स्यात् कृष्णमण्डलम् ॥ १३६ ॥
पक्वजम्बूनिभं किञ्चिन्निम्नं च क्षतशुक्लकम् ।
तत्कृच्छ्रसाध्यं याप्यन्तु द्वितीयपटलव्यधात् ॥ १३७ ॥
तत्र तोदादिबाहुल्यं सूचीविद्धाभकृष्णता ।
तृतीयपटलच्छेदादसाध्यं निचितं व्रणैः ॥ १३८ ॥

(वाहटे)

निमग्नरूपं तु भवेत्तु कृष्णे
सूच्येव विद्धं प्रतिभाति यद्वै ।
स्रावं स्रवेदुष्णमतीव यच्च
तत् सव्रणं शुक्लमुदाहरन्ति ॥ १३९ ॥
सितं यदाभात्यसितप्रदेशे
स्यन्दात्मकं नातिरुगस्त्रयुक्तम् ।
विहायसीवाभ्रदलानुकारि
तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति ॥ १४० ॥

(पाठ-)

शंखशुक्लं कफात् साध्यं
नातिरुक् शुद्धशुक्लकम् ।
आताम्रपिच्छिलास्त्रस्रु-
दाताम्रपिटकातिरुक् ॥ १४१ ॥
अजाविट्सदृशोच्छ्राय-
काष्र्ण्या वर्ज्यासृजाजका ॥ १४२ ॥

(वाहटे)

अजापुरीषप्रतिमो रुजावान्
सलोहितो लोहितपिच्छिलास्रः ।
विदार्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति
तच्चाजकं जातमिति व्यवस्येत् ॥ १४३ ॥

(सौश्रुते)

सिराशुक्रं मलैस्स्रावैस्तज्जुष्टं कृष्णमण्डलम् ।
सतोददाहताम्राभिस्सिराभिरवतन्यते ॥ १४४ ॥
अनिमित्तोष्णशीताच्छघनास्रस्रुच तस्यजेत् ।
दोषैस्स्रावैस्सकृत्कृष्णं नीयते शुक्ररूपताम् ॥ १४५ ॥
धवळाभ्रोपलिप्ताभं निष्पावार्द्धदळाकृति ।
अतितीव्ररुजारागदाहश्वयथुपीडितम् ॥ १४६ ॥
पाकात्ययेन तच्छुक्रं वर्जयेत्तीव्रवेदनम् ।
यस्य वा लिङ्गनाशोन्तः श्यावं यद्वा सलोहितम् ॥ १४७ ॥
अत्युत्सेधावगाढं वा सास्रनाडीव्रणावृतम् ।
पुराणं विषमं मध्ये विच्छिन्नं यच्च शुक्रकम् ॥ १४८ ॥
(वाहटे)

दृष्टेः समीपे तु भवेत्तु यच्च
न चावगाढं न च संस्रवेद्धि ।
अवेदनावन्नच युग्मशुक्रं
तत्सिद्धिमाप्नोति कदाचिदेव ॥ १४९ ॥
(पाठ)

अजका शुद्धशुक्रं च व्रणशुक्लं त्रयं तथा ।
एतच्छिन्नं स्मृतं साद्ध्यं द्विच्छिन्नं याप्यमुच्यते ॥ १५० ॥
(तन्त्रा-)

शुक्लकेषु यथास्वं दोषानुसारेण त्रिफलाघृतपानरक्तमोक्षणविरेचनाश्च्योतनमुखालेपनस्यतर्पणपुटपाकान् प्रयुञ्जीत । तत्र व्रणशुक्ले त्रिवृन्निर्यूहेण त्रिर्विपक्वं सर्पिः पाययेत् सिराश्च विध्येत् । दुष्टशेषश्च पिण्डितमक्षिगमसृग्जळौकाभिरपहरेत् । मधुककाकोलीमृद्वीकोत्पलविदारीक्वाथेन मञ्जिष्ठाक्षीरकाकोलीमधुकक्वथिताजक्षीरेण वा सशर्करेणाश्च्योतयेत् । शीतैश्चास्य शिरोवक्त्रं दिह्यात् सिञ्चेच्च ।
(संग्रहे)

दोषानुरोधात् शुक्लेषु स्निग्धा रूक्षा वरा घृतम् ।
तिक्तमूर्ध्वमसृक्स्रावो रेकस्सेकादि चेष्यते ॥ १५१ ॥

१· सकृत् कृष्णमिति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः ।

त्रिवृद्विदारिणा पक्वं क्षतशुक्ले घृतं पिबेत् ।
सिद्धेनोत्पलकाकोळीद्राक्षायष्टिविदारिभिः ।
ससितेनाजपयसा सेचनं सलिलेन वा ॥ १५२ ॥

(वाहटे)

निम्नं तु शुक्लं सरुजमुन्नमयेत् स्नेहपाननस्यजांगलरसैः । नीरुजं तर्पणपुटपाकाभ्याम् । तत्र तर्पणं मृगविष्किरपिशितं काश्मर्यसुनिषण्णकोत्पलमृणाळशृङ्गाटककशेरुद्राक्षाक्षीरविदारीजीवनीयांश्च क्षीरेण पाचयेत् । तस्मान्नवनीतमुद्धृत्य चन्दनमधुशर्करानन्तानीलोत्पलकल्कैरष्टगुणेन पयसा विपक्वं पूर्ववद्योजयेत् । पुटपाकं च कुक्कुटमुद्धृतान्त्रं वेशवारीकृत्य चन्दनशारिबामधुकशर्करानन्तानीलोत्पलप्रपौण्डरीकजीवनीयकल्कैः समधुघृतैस्संसृज्य प्रागिव कल्पयेत् । द्वित्वक्छिन्नमेवं यापयेत् ।

((सङ्ग्रहे)

क्षीरेण यष्टीमधुकं क्वथितं शर्करायुतम् ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु परिषेकः प्रशस्यते ॥ १५३ ॥
तण्डुलीयकमूलेन क्षीरे सर्पिर्विपाचितम् ।
अक्षिरोगेषु सर्वेषु प्रशस्तं तर्पणं भवेत् ॥ १५४ ॥

(हारिश्च)

घननादशिफायष्टीमृणाळोत्पलचन्दनैः ।
ससितैः कल्कितैः पक्वं सर्पिः क्षीरे चतुर्गुणे ॥ १५५ ॥
अभिष्यन्दमधीमन्थमक्षिपाकं निहन्ति तत् ।
अजकां व्रणशुक्लं च सेकाश्च्योतनतर्पणैः ॥ १५६ ॥
तण्डुलीयकपत्तूरनन्द्यावर्तं च तालजम् ।
हंसपादी च शुक्तिश्च दार्वी चिंचाप्रसूनकम् ॥ १५७ ॥
एतेषां स्वरसप्रस्थं यक्षदृग्गृञ्जनात्तथा ।
स्तन्यं गोक्षीरसंयुक्तं घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १५८ ॥
सारिबा चन्दनं यष्टी मृणालोत्पलसैन्धवम् ।
कशेरुघननादं च तुत्थं स्यात् शर्करान्वितम् ॥ १५९ ॥
तर्पणाश्च्योतने कुर्यात् रागस्रावरुजापहम् ।
अजकं व्रणशुक्लं च अभिष्यन्दं च नाशयेत् ॥ १६० ॥

मत्स्याक्षीस्वरसे सिद्धं घृतं क्षीरचतुर्गुणम् ।
चन्दनोत्पलयष्ट्याह्वपत्त्रं तण्डुलीयकम् ॥ १६१ ॥
कल्कीकृत्य ततो योज्यं तर्पणाद्यैर्व्रणेषु च ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च रागशोफाजकासु च ॥ १६२ ॥
(शोग-)

तटाकशुक्तिसारश्च स्तन्यदुग्धं च तालजम् ।
नन्द्यावर्तप्रसूनाच्च शिग्रुपल्लवतो रसम् ॥ १६३ ॥
क्षीरोत्थितं च सर्पिश्च पृथक् कुडुबमावपेत् ।
दार्वीचन्दनयष्टीभिः कर्षांशैर्विपचेत् घृतम् ॥ १६४ ॥
व्रणशुक्लमभिष्यन्दमास्रावं रक्तसंभवम् ।
तर्पणेन जयेत् सर्वान् नेत्ररोगान् न संशयः ॥
विदेहाधिपतिप्रोक्तं पञ्चामृतमिदं घृतम् ॥ १६५ ॥
(वृद्ध-)

अनन्तया चन्दनेन सितया मधुकेन च ।
उत्पलैश्च मृणालैश्च विदार्याथ कशेरुकैः ॥ १६६ ॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा सर्पिराजं विपाचयेत् ।
नस्येऽक्ष्णि तर्पणे देयं परिषेके विशेषतः ॥ १६७ ॥
तिमिरे काचरोगे च नेत्रशूले तथैव च ।
अभिष्यन्देऽधिमन्थे च व्रणशुक्ले च पूजितम् ॥ १६८ ॥
अनन्ताद्यमिदं सर्पिः सर्वनेत्रामयापहम् ॥ १६९ ॥
(तन्त्रान्तरे)

नीलोत्पलं समधुकं चन्दनं जीवकावुभौ ।
प्रपुण्डरीकं लोध्रं च मृणालं रक्तमुत्पलम् ॥ ॥ १७० ॥
कशेरुकं च कुमुदं बलामूलं सुगन्धिका ।
इन्दीवरं च तत्सर्वं पिष्ट्वा क्षीरे पचेद् घृतम् ॥ १७१ ॥
दुग्धादुन्मथ्य सञ्जातं तत्सिद्धं तर्पणादिभिः ।
व्रणशुक्लाजकास्यन्दरक्तस्रावाग्निशूलजित् ॥ १७२ ॥
नीलोत्पलादिकमिदं विदेहाधिपनिर्मितम् ।

मधुना तालवृन्तस्य स्वरसश्शुक्लनुत् परम् ॥ १७३ ॥
यक्षाक्षिपत्रस्वरसश्शिग्रुपत्ररसः पृथक् ।
नन्द्यावर्तप्रसूनस्य स्वरसो मधुना हितः ॥ १७४ ॥

(योग-)

अस्ररागरुजाशान्ति यदा यस्योपलक्षयेत् ।
तदा तदञ्जनैश्शुक्लं लेखनीयैरुपाचरेत् ॥ १७५ ॥

वैडूर्यस्फटिकशंखमुक्ताविद्रुमरूप्यायस्त्रपुताम्रसीसालमनश्शिला कुक्कुटाण्डत्वक्समुद्रफेनरसाञ्जनसैन्धवैरजापयःपिष्टैर्वर्तयश्छायाशुष्काः क्षौद्रघृष्टाः प्रातस्सायं च प्रयुक्ता व्रणशुक्लनुदः ।

(सङ्ग्रहे)

वर्तयो जातिमुकुललाक्षागैरिकचन्दनैः ।
प्रसादयन्ति पित्तास्रं घ्नन्ति च क्षतशुक्लकम् ॥ १७६ ॥
दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्रगवाश्वाजखरोद्भवैः ।
सशङ्खमौक्तिकाम्भोधिफेनैर्मरिचपादिकैः ॥ १७७ ॥
क्षतशुक्लमपि व्यापि दन्तवर्त्तिर्निरस्यति ।
तमालपत्रं गोदन्तं शंखं फेनोस्थि गार्दभम् ॥ १७८ ॥
ताम्रञ्च वर्तिर्मूत्रेण सर्वशुक्लविनाशनी ।
रत्नानि दन्ताः शृङ्गाणि धातवस्त्र्यूषणं तुटी ॥ १७९ ॥
करञ्जबीजं लशुनो व्रणसादि च भेषजम् ।
सव्रणाव्रणगम्भीरत्वक्स्थशुक्लघ्नमञ्जनम् ॥ १८० ॥
शुद्धशुक्ले निशायष्टीशारिबाशाबराम्भसा ।
सेचयेल्लोध्रपोट्टल्या कोष्णाम्भोमग्नयाथवा ॥ १८१ ॥
बृहतीमूलयष्ट्याह्वताम्रसैन्धवनागरैः ।
धात्रीफलाम्बुना पिष्टैर्लेपितं ताम्रभाजनम् ॥ १८२ ॥
यवाज्यामलकीपत्रैर्बहुशो धूपयेत्ततः ।
तत्र कुर्वीत गुळिकास्ता जलक्षौद्रपेषिताः ॥ १८३ ॥
महानीला इति ख्याताः शुद्धशुक्लहराः परम् ॥ १८४ ॥

(वाहटे)

अशाम्यति तु शुक्ले सर्वत्र पुनः पुनर्यथोक्तमेव पर्यायेण

योजयेत्। अन्तरान्तरा च रक्तं विस्रावयेत्। अभिष्यन्दप्रतिषेधश्चेक्षेत।

(संग्रहे)

स्थिरे शुक्ले घने चास्य बहुशोपहरेदसृक्।
शिरःकायविरेकांश्च पुटपाकांश्च भूरिशः ॥ १८५ ॥
कुर्यान्मरिचवैदेहीशिरीषफलसैन्धवैः।
घर्षणं त्रिफलाक्राथपीतेन लवणेन वा ॥ १८६ ॥
कुर्यादञ्जनयोगौ वा श्लोकार्धगदिताविमौ।
शंखकोलास्थिकतकद्राक्षामधुकमाक्षिकैः ॥ १८७ ॥
सुरादन्तार्णवमलैः शिरीषकुसुमान्वितैः।
धात्रीफणिर्जकरसे क्षारो लांगलिकोद्भवः ॥ १८८ ॥
तृषितः शोषितश्चूर्णः शुक्लहर्षणमंजनम्।
मुद्गा वा निस्तुषाः पिष्टाः शंखक्षौद्रसमायुताः ॥ १८९ ॥
सारो मधूकान्मधुमान् मज्जा वाऽक्षात् समाक्षिका।
गोखराश्वोष्ट्रदशनाः शंखः फेनः समुद्रजः ॥ १९० ॥
वर्तिरर्जुनतोयेन पिष्टा शुक्लविनाशिनी।

(वाहटे)

उत्तानं वावगाढं वा कर्कशं वापि सव्रणम् ॥ १९१ ॥
शिरीषबीजमरिचपिप्पलीसैन्धवैरपि।
शुक्लमघ्रर्षणं कार्यं सक्षौद्रं सैन्धवेन तु ॥ १९२ ॥

(मद्दा-)

अथोत्सादनार्थं शुद्धशुक्ले संप्रहर्षणानि विदध्यात्। त्रिफलारसेन त्र्यहं भावितेन सैन्धवेनाञ्जयेत्। तद्वत्पिप्पलीभिर्वा मरिचपिप्पलीशिरीषबीजसैन्धवैर्वा कोलास्थिकतकफलशंखद्राक्षामधुकैर्वा बलासग्रथितोक्तक्षाराञ्जनैर्वा। संप्रहर्षणाद्रागाश्रुवेदनासु सन्धावाञ्जनानि युञ्ज्यात्। शंखं ताम्रे स्तन्येन घृष्टं सघृतैर्यवैश्शमीपत्रैश्च धूपयेत्। अनेन सन्धावांजनेनांजयेत्। तद्वत्सुवर्णं रूप्यमयो वा घृष्टं सघृतैर्बदरीपत्रैः धूपितमञ्जनम्। मसूरा निस्तुषाः स्तन्यपिष्टाः। तरुणदर्भांकुरा घृतंमाजं गोक्षीरं शरश्चाऽऽयसे ताम्रेण घृष्टं प्रत्यंजनं वेदनाघ्नम्। यवगोधूमजीवनीयमांसीचूर्णेन सघृतशर्करोत्कारिका

स्वेदोपनाहे प्रणीता वेदनामपनयति शुक्लश्चोत्सादयति। तद्वदानूपमांसवेशवारो वसापयःसर्पिर्विमिश्रः सिद्धः। अथैवमुपनाहप्रचलितस्याञ्जनम्।

(संग्रहे)

उत्सन्नं वा सशल्यं वा शुक्लं वालादिभिर्लिखेत् ॥ १९३ ॥

(वाहटे)

ताप्यं मधुकसारो वा बीजं वाऽक्षस्य सैन्धवम्।
मधुनाञ्जनयोगाः स्युश्चत्वारः शुक्लशान्तये ॥ १९४ ॥
स्फटिकोषणयष्ट्याह्वशंखगोदन्तसैन्धवैः।
सशिलाचन्दनैर्वर्तिः शुक्लघ्नी शिग्रुवारिणा ॥ १९५ ॥
समुद्रफेनदक्षांडत्वक्सिन्धूत्थैः सशंखकैः।
शिग्रुबीजयुतैर्वर्त्तिः शुक्लादीनस्त्रवल्लिखेत् ॥ १९६ ॥
दक्षाण्डत्वक्शिलाशंखकाचसैन्धवचन्दनैः।
तुल्यैरञ्जनयोगोयं पुष्पार्मादिविनाशनः ॥ १९७ ॥
चन्दनं सैन्धवं पथ्या पलाशतरुशोणितम्।
क्रमवृद्धमिदं चूर्णं शुक्लार्मादिविलेखनम् ॥ १९८ ॥
तुरङ्गपृथुकामूलं ताम्रं च परिषेचयेत्।
धान्याम्लेन कृता वर्त्तिर्व्रणशुक्लविनाशनी ॥ १९९ ॥

(सिद्ध-)

गुळिकारनाळकल्कितपञ्चमशुल्बांशहंसपादिकृता।
षण्णवतिं नेत्ररुजां प्रणुदत्यचिरेण सिद्धार्था ॥ २०० ॥
श्वेतपूलासतुलसी दुर्गन्धी हंसपादिका।
पादप्रमाणताम्राः स्युः सर्वनेत्ररुजापहाः ॥ २०१ ॥
तत्पञ्चश्वेतकांबोजमूलं च समभागिकम्।
चिञ्चापुष्परसैः पिष्टा वर्तिः स्यात्सव्रणार्मजित् ॥ २०२ ॥
ताम्राहितारसपीतकरोहिणीन्दु-
शौण्डीरसांजननदीजपुराणकांस्यैः।
वर्तिः कृता सकलसंमितहंसपादी-
मूलैर्निहन्ति नयनामयजालमाशु ॥ २०३ ॥

त्रिनिष्कं श्वेतपूलासमूलं तुत्थश्च निष्ककम् ।
प्रत्नचिञ्चाफलं निष्कं निष्कं हंसपदीजटा ॥ २०४ ॥
तिन्त्रिणीपुष्पसारेण पिष्ट्वा सप्तदिनं ततः ।
वर्तिः कृताञ्जिता स्तन्यैः स्यन्दामंत्रणशुक्लजित् ॥ २०५ ॥

श्वेतपूलासमूलत्वक्त्रिभागं तुत्थमेककम् ॥
तिन्त्रिणीपुष्पसारेण पिष्टं सप्तदिनं ततः ।
स्तन्येन घृष्टा गुळिका सर्वनेत्रामयापहा ॥ २०६ ॥

(तन्त्रान्तरे)

विपचेत् षट्पलं दार्व्या ह्याढके काञ्जिकस्य तु ।
तेन चाऽर्धावशिष्टेन श्वेतदुर्गन्धिकाजटा ॥ २०७ ॥
दशनिष्कामितं निष्कद्वयं ताम्रं च पेषयेत् ।
यावत्काञ्जिकमेष्टं(?) स्याद्वर्तिः सर्वाक्षिरोगजित् ॥ २०८ ॥
तनूनि ताम्रपत्राणि चाङ्गेरीस्वरसे क्षिपेत् ।
सप्तरात्रं धान्यराशौ स्थापयेत्तत उद्धृतात् ॥ २०९ ॥
तस्मादेकस्त्रयो यष्ट्या भागा ग्राह्यास्त्रयस्तथा ।
पृथ्वीकामूलतः पिष्ट्वा काञ्जिकेनाथ तन्मुहुः ।
छायाविशुष्का गुलिका स्यन्दामंत्रणशुक्लजित् ॥ २१० ॥

स्फटिकगैरिकताम्ररजोञ्जनै-
रनवकं सरजश्च रथेष्टकम् (?) ।
मुनिदिनं वनितापयसा समं
जयति पिष्टमुदुम्बरलेपितम् ॥ २११ ॥

छायाविशुष्कं गुलिकीकृतं त-
दक्ष्यामयान्घोरतरानशेषान् ।
सदाहरक्तव्रणशुक्लशूलं
पिल्लाजकाम्बुस्रुतिमक्षिशूलम् ॥ २१२ ॥

(सिद्धयोगे)

सिराशुक्ले त्वदृष्टिघ्ने चिकित्सा व्रणशुक्लवत् ॥ २१३ ॥

(बाहडे)

अप्रशान्तमेवमर्मवत्साधयेत् । समाक्षिकं तु रसाञ्जनं प्रतिसारणम् । सप्तमे दिवसे कुक्कुटाण्डकपालस्फटिकचन्दनमनश्शिलालैरश्ववराहदशनैश्च वर्तिं कृत्वाऽञ्जयेत् । उदधिकफशंखचन्दनैः अजापयःपिष्टैर्वर्तिर्मधुघृष्टा प्रत्यञ्जनं सिराशुक्लजित् । अनुपशमे पश्यति चातुरे किञ्चिदिदमेवासकृत् कुर्वीत ।

अजकामदृष्ट्युपघातिनीं कृष्णान्तजामस्रविस्रावणैर्मधुरविरेचनैः क्षीरवस्तिभिश्च साधयेत् । सिराशुक्लवच्च शस्त्रकर्मादिविधिनेति ।

(संग्रहे)

अशान्तावर्मवच्छस्त्रमजकाख्ये च योजयेत् ॥ २१४ ॥

(बाहटे)

व्रणशुक्लाक्षिपाकाभ्यां कृष्णं भित्त्वा तु याऽजका ।
जायते दृष्टिदूरस्था तस्यास्त्वेषा क्रिया हिता ॥ २१५ ॥

(कृष्णा-)

तटाकशुक्तिमाहृत्य स्थापयेदेकवासरम् ।
रिक्ते पात्रे ततस्तस्या मांससारं मधुप्लुतम् ।
आश्च्योतयेत्ततो नश्येदजकाव्रणशुक्लकम् ॥ २१६ ॥

(तन्त्रा-)

तटाकशुक्तिजं मांसं स्तन्येन परिषेचयेत् ।
सघृतं लेपितं नेत्रे व्रणशुक्लाजकापहम् ॥ २१७ ॥

तटाकशुक्तिजे सारे सक्षीरं विपचेद् घृतम् ।
कल्कितैर्यष्टिमधुकतण्डुलीयकचन्दनैः ॥ २१८ ॥

तर्पणात् परिषेकाच्च व्रणशुक्लाजकापहम् ।
कुक्कुटाण्डकपालं च फेनकं शिग्रुबीजकम् ॥ २१९ ॥

समुद्रजिह्वा वैदेही सैन्धवं मरिचं तथा ।
जातीपुष्पश्च तत्सर्वं पेषयेच्छिग्रुवारिणा ॥

छायाशुष्का कृता वर्तिरजकां नाशयेद् ध्रुवम् ॥ २२० ॥

तटाकशुक्तिं घननादमूलं विपाचयेत्पंचपलं पृथक् तु ।
क्षीरस्य कंसे तु तदर्धशिष्टे निर्मथ्य जातं नवनीतमत्र ॥ २२१ ॥

संगृह्य चाक्ष्णोरुपरि प्रलिंपेत् सिद्धं घृतं वा पयसैव ताभ्याम् ।
निहन्ति दाहाश्रुविमोक्षणाक्षिसिराजकादिव्रणशुक्लपीडाः ॥ २२२ ॥

(तन्त्रान्तरे)

समधुकसितकेतकाभ्रस्वरस इहासाध्यमजकादिम् ॥ २२३ ॥

(काञ्ची-)

अजकायामसाध्यायां शुक्लेऽन्यत्र च तद्विधैः ।
वेदनोपशमं स्नेहपानासृक्स्नावणादिभिः ॥ २२४ ॥
कुर्यात् बीभत्सतां जेतुं शुक्लस्योत्सेधसाधनम् ।
नाळिकेरास्थिभल्लाततालवंशकरीरजम् ॥ २२५ ॥
भस्माद्भिः स्रावयेत्ताभिर्भावयेत्करभास्थिजम् ।
चूर्णं शुक्लेष्वसाध्येषु तद्वैवर्ण्यघ्नमञ्जनम् ॥ २२६ ॥
साध्येषु साधनायालमिदमेव च शीलितम् ।
अजकां पार्श्वतो विद्ध्वा सूच्या विस्राव्य चोदकम् ॥ २२७ ॥
समं प्रपीड्याङ्गुष्ठेन वसार्द्रेणानुपूरयेत् ।
व्रणं गोमांसचूर्णेन बद्धं बद्धं विमुच्य च ॥ २२८ ॥
सप्तरात्राद्व्रणे रूढे कृष्णभागे समे स्थिरे ।
स्नेहाञ्जनञ्च कर्तव्यं नस्यं च क्षीरसर्पिषा ॥ २२९ ॥
तथापि पुनराध्माते भेदच्छेदादिकां क्रियाम् ।
युक्त्या कुर्याद्यथा नातिच्छेदेन स्यान्निमज्जनम् ॥ २३० ॥

(वाहटे)

ताम्रस्य षोडशांशाः स्युर्मधुकस्य चतुर्दश ।
कुष्ठस्य द्वादशांशाः स्युर्वचायाश्च दशैव तु ॥ २३१ ॥
सैन्धवस्याष्टभागास्तु पिप्पल्याश्च षडेव तु ।
रजतस्य तु चत्वारो द्वौ भागौ कनकस्य च ॥ २३२ ॥
अजाक्षीरेण सप्ताहं पिष्ट्वा ताम्रे प्रलेपयेत् ।
बदरास्थिप्रमाणेन गुळिकां कारयेद् भिषक् ॥ २३३ ॥
अभिष्यन्दमधीमन्थं व्रणशुक्लं कुकूणकम् ॥ २३४ ॥
तिमिरं पटलं काचं हन्ति कण्डूं विशेषतः ।
द्विरष्टौ ताम्ररजसो मधुकस्य चतुर्दश ॥ २३५ ॥

कुष्ठस्य द्वादशांशाः स्युः वचायाश्च दशैव तु ।
सैन्धवस्याष्टभागाश्च पिप्पल्याश्च षडेव तु ॥ २३६ ॥
अजाक्षीरेण संपिष्य ताम्रपात्रे प्रलेपयेत् ।
ताम्रादिगुलिका नाम्ना विदेहाधिपकीर्तिता ॥ २३७ ॥
अभिष्यन्दमधीमन्थं व्रणशुल्कं कुकूणकम् ।
तिमिरं पटलं काचं हन्ति पिल्लं विशेषतः ॥ २३८ ॥
चन्दनगैरिकलाक्षाजातीमुकुळानि चाम्बुपिष्टानि ।
व्रणशुक्लघ्नी वर्तिः प्रसादनी सर्वतिमिरघ्नी ॥ २३९ ॥
दार्वी वरा मधुकमम्भसि नाळिकेरे
पक्त्वाऽष्टभागपरिशिष्टरसं पुनस्तत् ।
सान्द्रं विपाच्य शशिसैन्धवमाक्षिकाढ्यं
युञ्ज्याद् व्रणार्मतिमिरादिषु पित्तजेषु ॥ २४० ॥
(वृद्धहारीते)

फलत्रयं दारुनिशां पलांशं पाचयेज्जले ।
प्रस्थे तु नाळिकेरस्य अष्टभागावशेषिते ॥ २४१ ॥
पेषयित्वा क्षिपेत्तत्र तार्क्ष्यं पीतकरोहिणीम् ।
रसाञ्जनं गैरिकञ्च कर्पूरं चन्दनं तथा ॥ २४२ ॥
कतकं पिप्पलीञ्चैव अर्द्धकर्षन्तु पेषयेत् ।
मधुना सह संयोज्य सर्वनेत्रामयापहम् ॥ २४३ ॥
अर्मञ्च पित्तकोपञ्च रागकण्डूं च नाशयेत् ॥ २४४ ॥
(तन्त्रान्तरे)

इति संध्यादिरोगचिकित्सा ।

वातपित्तकफैस्संसर्गेण सन्निपातेन रक्तेन च जातानि षट् तिमिराणि । काचाष्षट् । षट् च लिङ्गनाशाः तथा गम्भीरह्रस्वाख्यपित्तविदग्धाख्यास्तथा नकुलान्धो नक्तान्ध उष्णविदग्धा अम्लविदग्धा धूमरः औपसर्गिकलिङ्गनाश इति द्दष्टौ रोगाः सप्तविंशतिः ॥

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं श्रिते ।
अव्यक्तमीक्षते रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ २४५ ॥

प्राप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।
भूतन्तु यत्नादासन्नं दूरे सूक्ष्मं च नेक्षते ॥ २४६ ॥
दूरान्तिकस्थं रूपञ्च विपर्यासेन मन्यते ।
दोषे मण्डलसंस्थाने मण्डलानीव पश्यति ॥ २४७ ॥
द्विधैकं दृष्टिमध्यस्थे बहुधा बहुधा स्थिते ।
दृष्टेरभ्यन्तरगते ह्रस्ववृद्धविपर्ययम् ॥ २४८ ॥
नान्तिकस्थमधस्संस्थे दूरगं नोपरिस्थिते ।
पार्श्वे पश्येन्न पार्श्वस्थे तिमिराख्योऽयमामयः ॥ २४९ ॥
प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।
तेनोर्ध्वं वीक्षते नाधस्तनुचेलावृतोपमम् ॥ २५० ॥
यथावर्णं च रज्येत दृष्टिर्हीयेत च क्रमात् ।
तथाप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ २५१ ॥
लिङ्गनाशं मलः कुर्वञ्छादयेद् दृष्टिमण्डलम् ॥ २५२ ॥
(वाग्भटे)

तत्र वातजे तिमिरे चलाविलारुणाभासं प्रसन्नं च मुहुरीक्षते । जालमशकादींश्च पश्यति । तस्मिन् काचीभूते दृष्टिररुणा स्यात् । स आस्यमनासिकं पश्यति । चन्द्रदीपाद्यनेकत्वं च । तस्मिन् प्रवृद्धे लिङ्गनाशभूते रजोधूमावृते च दृष्टिः स्फटिकारुणाभा हतदर्शना च । तत्रैव लिङ्गनाशे वातेन दृक्सिरासङ्कोचात् दृङ्मण्डलमन्तर्विशत्यसौ गम्भीरा नाम । पित्तजे तिमिरे विद्युत्खद्योतादिदीपितं नीलं च पश्यति । काचे तु काचनीलाभा दृष्टिरर्कपरिवेषादि ह्यसद्रूपं च पश्यति । लिङ्गनाशे भृङ्गनीला निरालोका च दृक् स्यात् । तत्रैव पित्ताद् ह्रस्वदर्शिनी ह्रस्वा च दृष्टिर्ह्रस्वाख्या । तत्रैव पीतापीताभदर्शना दृष्टिः पित्तविदग्धाख्या । कफेन तिमिरे स्निग्धं श्वेतं शङ्खकुन्दाद्याचितमिव रूपं पश्यति । काचे तु सिताभा दृष्टिः निष्प्रभेन्द्वर्काचितमिव पश्यति । तस्मिन् लिङ्गनाशभूते मूर्तो दृष्टिगतः कफः स्निग्धो दर्शननाशनः पद्मपत्रस्थजलबिन्दुरिव चलो लक्ष्यते । स उष्णे संकुचितः छायायां विसर्पी च शङ्खकुन्दाद्याभशुक्लिमा च स्यात् । रक्तजे तिमिरे रक्ताभमीक्षते । काचे तु रक्ता कृष्णा वा दृक् स्यात् ।

तादृगेव च पश्यति । लिङ्गनाशेऽपि तथैव दृष्टिः स्यात् निष्प्रभा हतदर्शना च । संसर्गसन्निपातेषु संसृष्टलिङ्गान् तिमिरादीन् विद्यात् ।

द्योतते नकुलस्येव यस्य दृङ् निचिता मलैः ।
नकुलान्धः स तत्राह्नि चित्रं पश्यति नो निशि ॥ २५३ ॥

दोषा दृशं स्थगयन्ति । दिवार्ककरस्पृष्टा विलीना लीनाः स्युः । तेनाऽह्नि सुखमीक्षते । रात्रावन्धः । स रोगो नक्तान्धः । उष्णतप्तस्य सद्यश्शीत-जलावगाहादूष्मा त्रिदोषरक्तसंयुक्तो नेत्रं याति । तेन शुक्लभागमालिन्य-महन्याविलदर्शनं रात्रावान्ध्यं दाहश्च स्यात् । सा दृष्टिरुष्णविदग्धाख्या । अम्लाशनात् सास्रैर्दोषैस्सकण्डूक्लेदा दृगम्लविदग्धाख्या । शोकज्वराति-तप्तस्य वातादयो धूमाविलां धूमदर्शिनीं दृशं कुर्युस्स धूमराख्यः । योल्पसत्वः सहसा रूपमद्भुतं भास्वरं वा पश्यति तस्य क्रुद्धा वाताद्या नयनं गतास्तेजस्संशोष्य दृष्टिं नष्टदर्शनां वैडूर्यवर्णामव्यथां कुर्युः । स लिङ्गनाशः औपसर्गिकाख्यः । तत्र वर्जयेत् विना कफाल्लिङ्गनाशान् गम्भीरां ह्रस्वजामपि । षट् काचा नकुलान्धश्च याप्याः । शेषांस्तु साधयेत् ।

द्वादशेति गदा दृष्टौ निर्दिष्टाः सप्तविंशतिः ॥

तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्यमुपेक्षया ।
नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधयेद्द्रुतम् ॥ २५४ ॥
(वाहटे)

चित्रकमूलत्रिफलापटोलयवसाधितं पिबेदम्बु ।
सघृतं निशि चक्षुष्यं तिमिरं च विशेषतो हन्ति ॥ २५५ ॥
(भिषङ्मुष्टौ)

सघृतं वा वराक्वाथं शीलयेत्तिमिरामयी ॥ २५६ ॥
(वाहटे)

सदावलिह्यात्त्रिफलां विचूर्णितां
घृतप्रगाढां तिमिरेथ पित्तजे ।
समीरजे तैलयुतां कफात्मके
मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ॥ २५७ ॥
(सुश्रुतात्)

